

1982 ANAYASASI'NDAKİ İLK DEĞİŞİKLİKLER ÜZERİNE TARİHİ VE HUKUKİ AÇIDAN BİR GENEL DEĞERLENDİRME (1982-2001 DÖNEMİ)

Bilal TUNÇ*

ÖZ

Demokrasiyle yönetilen ve demokratik gelişmelere önem veren devletler, anayasacılık çalışmalarına son derece önem vermek zorundadır. Bu bağlamda anayasalar, demokratik sisteme geçmiş devletlerin kuruluşunu ve yönetimini düzenleyen toplumsal sözleşme olarak adlandırılan hukuki belgelerdir. Kurucu bir iktidar tarafından oluşturulan anayasalar, kendileri tarafından tesis edilmiş olan düzenin değiştirilmesini ciddi oranda zorlaştırmaktadır. Bu nedenle kurucu iktidarlar, anayasaların değişimine pek olumlu yaklaşmazlar. Ancak toplumsal ya da siyasal olaylardan dolayı yaşanan bazı durumlar, anayasa değişikliklerini mecburi bir hale getirmektedir. Bundan dolayı ya yeni bir anayasa yapılır ya da anayasaların maddelerinde ihtiyaçlar doğrultusunda ciddi oranda değişiklikler yapılır. Mevcut anayasalarda yapılması planlanan değişikliklerin nasıl yapılacağı ve hangi yöntemlerle oluşturulacağı, anayasaların meşruluğu ve demokrasi açısından son derece önemlidir.

* Prof. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, E-Mail: btunc@agri.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5361-8494.
Makalenin Gönderim Tarihi : 18.08.2024.
Makalenin Kabul Tarihi : 13.12.2024.

Her anayasa değişikliğinin kendine has bir sebebi ve ortamı vardır. Türkiye Cumhuriyeti'nin beşinci ve mevcut anayasası olan 1982 Anayasası, 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi sonucunda yapılmış olduğundan sivil ve askeri bürokrasinin etkilerinin yoğun bir şekilde taşımaktadır. Anayasadaki bu etkileri azaltmak amacıyla, anayasada yapılan ilk dönem düzenlemeler olarak değerlendirilen, 1987'den başlamak üzere 1988, 1993, 1995, 1999 ve 2001 yıllarında birtakım değişiklikler yapılmıştır. Bu çalışmanın hazırlanmasındaki temel amaç, bahsi geçen yıllarda yapılan anayasa değişikliklerinin anayasanın demokrasiyle insan hak ve hürriyetlerinin gelişimine ne tür bir etkide olduğunu ayrıntılı bir biçimde ortaya çıkarmaktır. Bu amaç doğrultusunda 1982 Anayasası'nın ilk dönemlerinde yapılan değişikliklerin, daha sonra yapılan yeni düzenlemeleri nasıl etkilemiş olduğunun ortaya çıkarılması hedeflenmektedir. Bu çalışma, arşiv belgelerinden, Resmi Gazeteden ve telif eserlerden istifade edilerek oluşturulmuştur. Son olarak bu makale, nitel bir çalışma olup; burada doküman analizi, karşılaştırmalı ve tarihi teknikler kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: 1982 Anayasası, anayasa değişikliği, anayasa, demokrasi, referandum.

A GENERAL HISTORICAL AND LEGAL ASSESSMENT OF THE FIRST AMENDMENTS TO THE 1982 CONSTITUTION (1982-2001 PERIOD)

ABSTRACT

States that are governed by democracy and attach importance to democratic developments must attach great importance to constitutionalism studies. In this context, constitutions are legal documents called social contracts that regulate the establishment and governance of states that have adopted a democratic system. Constitutions created by a founding power significantly complicate the alteration of the order established by these powers. For this reason the founding powers do not approach the change of constitutions very positively. However, some situations due to social or political events make constitutional amendments mandatory. Therefore, either a new constitution is made or serious changes are made to the articles of the constitution in line with the needs. How the planned amendments to existing constitutions will be made and by which methods they will be formulated are of utmost importance for the legitimacy of constitutions and democracy.

Each constitutional amendment has its own reason and environment. The 1982 Constitution, the fifth and current constitution of the Republic of Turkey, was drafted as a result of the military coup d'état of September 12, 1980, 478

and therefore bears a strong influence of the civilian and military bureaucracy. A number of amendments were made to the Constitution in 1987, 1988, 1993, 1995, 1999 and 2001 in order to reduce these effects. The main purpose of this study is to reveal in detail how the constitutional amendments have affected the development of democracy and human rights and freedoms. In line with this goal it is aimed to reveal how the amendments made in the early periods of the 1982 Constitution affected the new regulations made later. This study was created by making use of archival documents, the Official Gazette and copyrighted works. Finally, this article is a qualitative study, where document analysis, comparative and historical techniques were used.

Keywords: 1982 Constitution, constitutional amendment, constitution, democracy, referendum.

I. GİRİŞ

Anayasa, genel olarak hukuk adı verilen bilgi alanının bir parçasıdır. Bu durumda ilk ağızda “hukuk” tabiriyle neyin kastedildiği açıklanmalıdır. Esen’e göre hukuk, teknik bakımdan hak ve özgürlüklerin denge sistemi ve bilimsel olarak da temel hak ve hürriyetlerin denge bilimi olarak tarif edilebilir¹. Peki, anayasa nedir? Tarihi ve sosyal şartların meydana getirdiği milli bir topluluğun belli bir ülke üzerinde siyasi teşkilatlanmasını ifade eden ve diğer bütün toplulukları içine alan Devletin de bir anayasa kuruluşu olması gerekir. Anayasasız devlet anarşi içerisinde bir topluluk demektir, daha doğrusu var sayılamaz. Hatta böyle bir topluluk tasavvur edilemez. Bu anlamda anayasa, devletin temel hukuki yapısı, bir toplumu devlet olarak ve idare eden temel kanunların bütünü demektir². Soysal’a göre anayasacılık ise devletlerin yönetim düzenini, vatandaşların haklarını ve özgürlüklerini yazılı belgelere dayandırmak amacını güden çabalaradır. Yani bu çabalar, genellikle anayasacılık hareketi olarak adlandırılmaktadır³.

Yukarıda ifade edildiği gibi devletlerin varlık sebebi olan anayasalara ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak mevcut anayasalar, bazen ihtiyacı karşılayamadığı için ya da zorunlu birtakım sebeplerden dolayı

¹ ESEN, Bülent Nuri, Anayasa Hukuku, Resimli Posta Matbaası, Ankara 1970, s. 5-6.

² KUBALI, Hüseyin Nail Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar ve Siyasi Rejimler), Kurtulmuş Matbaası, İstanbul 1971, s. 1-2.

³ SOSYAL, Mümtaz, 100 Soruda Anayasanın Anlamı, 5. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1979, s. 10.

değiştirilebilir. Parla'ya göre 1961 Anayasası'nın 155. maddesine göre, Anayasanın değiştirilmesi, “*TBMM üye tamsayısının en az üçte biri tarafından teklif edilebilir*”. Değiştirme teklifinin kabulü “*parlamentonun üye tamsayısının üçte iki çoğunluğunun oyuyla mümkündür*”. 1982 Anayasası'nın ilgili 175. Maddesi'nin birinci fıkrası bahsi geçen yöntemi aynı şekilde tekrarladıktan sonra üçüncü fıkrasında, Devlet başkanına da anayasa değişikliği konusunda da olağanüstü bir yetki tanıyordu: “*Cumhurbaşkanı Anayasa değişikliklerini Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne geri gönderdikten sonra, Meclis geri gönderilen kanunu aynen kabul ederse, Cumhurbaşkanı bu kanunu halkoyuna sunabilir*”⁴ Başka bir deyişle, Anayasa Cumhurbaşkanlığına anayasa değişikliği ile ilgili kanunun meclise geri gönderme yetkisini vermekle kalmıyor; parlamentonun kendi hazırlamış olduğu metninde ısrarlı olması durumunda, meclisinin kararını dinlemeksizin kendi iradesiyle referandum yetkisini vermiştir.

1982 Anayasası'nın değiştirilme usulü, yukarıda ifade edildiği şekildedir. Bu anayasa, liberal anlayıştaki batı demokrasi anayasalarını oluşturan toplumsal dinamiklerden farklı bir varlık sebebe dayanmaktadır. Liberalizmi temel alan Batı anayasacılığının temel amacı, siyasal iktidarın yetkilerinin sınırlandırılmasıdır⁵. Fakat 1982 Anayasası, 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi neticesi sonucu oluşturulduğundan darbeyi yapanlara bir meşruiyet kazandırmıştır. Darbe sonucunda devlet yönetimine el koyanlar bir “*Millî Güvenlik Konseyi*” oluşturmuştur⁶. Söz konusu konsey, başta Genel Kurmay Başkanlığı olmak üzere kuvvet komutanlarından oluşmuştur. Dolayısıyla da 1982 Anayasası, bu grubun oluşturduğu bir Anayasa Komisyonu tarafından oluşturulmuştur. Bu nedenle söz konusu Anayasa, iktidarın gücünü sınırlandıramadığı için birçok kere değiştirilmek zorunda kalmıştır.

Kabul edilerek yürürlüğe girdiği tarihten bugüne kadar sadece içerdiği normlar dolayısıyla değil, yapılışı ve üzerinde taşıdığı tarihsel niteliği bağlamında yoğun bir biçimde eleştirilen 1982 Anayasası, birçok defa değişikliğe uğratılmıştır. Bu bağlamda çalışma konusu olan

⁴ PARLA, Taha, Türkiye’de Anayasalar, İletişim Yayınları, İstanbul 1971, s. 120.

⁵ TANÖR, Bülent, İki Anayasa 1961-1982, 3. Baskı, BETA Yayınları, İstanbul 1994, s. 97.

⁶ GÖZLER, Kemal, Türk Anayasa Hukuku, Ekin Kitabevi, Bursa 2000, s. 93.

1987'den 2001 yılına kadar yapılan değişikliklerin bir kısmı geniş uzlaşılara dayanan ve birtakım farklı siyasi partilerin ve grupların desteği alınarak yapılmışken; bir kısmı da sadece siyasi partilerin istekleriyle yapılmış olup; herhangi bir uzlaşma yapılmamıştır. Ancak ister uzlaşma ister uzlaşma sağlanamadan yapılan anayasa değişikliklerinin, halkın tamamını tatmin ettiği söylenemez. Hele 1982 Anayasası'nda yapılan ilk değişiklikler, birçok açıdan hala tartışmaya muhtaç olup; üzerinde yeniden düşünülmesi gereken bir durumu arz etmektedir.

1982 Anayasası'ndaki ilk dönem değişikliklerini ele alan bu çalışma, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde 1987 ile 1995 yılları arasındaki değişiklikler incelenmiştir. Bu kapsamda 1987 ve 1988 referandumları ile 1993 ve 1995 yıllarında Anayasada yapılan değişiklik ve düzenlemeler, tarihi ve hukuki bir analiz yapılarak değerlendirmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde ise 1999 ile 2001 yılları arasında yapılan Anayasa değişiklikleri hususu incelenmiştir. Söz konusu iki yıl arasında yapılan değişiklikler, 1987 ile 1995 yılları arasındaki değişikliklerden çok daha fazla olup bilhassa 3 Ekim 2001 değişiklikleri, en kapsamlı anayasa düzenlemelerinden birisi durumundadır.

1987, 1988, 1993, 1995, 1999 ve 2001 yıllarında 1982 Anayasası'ndaki değişiklikleri irdeleyen ve analiz eden bu çalışmada, söz konusu değişikliklerin neden ve nasıl yapıldığı hususu irdelenmektedir. Bu bağlamda, söz konusu alanda yani Anayasa değişiklikleri konusunda araştırma yapan bilim insanlarına katkı sunulması amaçlanmaktadır. Özet bölümünde de ifade edildiği gibi bu çalışmada 1982 Anayasası'ndaki değişikliklerin neden, nasıl ve ne şekilde yapıldığını ortaya koymak amacıyla doküman analizi dışında tarihi ve karşılaştırmalı yöntemler kullanılmıştır.

1982 Anayasası'ndaki ilk dönem değişiklikleri ayrıntılı bir biçimde ortaya çıkarmak amacıyla hazırlanan bu makale, ciddi bir literatür çalışması yapılarak ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Konuyla ilgili olarak söz konusu değişikliklere neden ihtiyaç duyulduğunu ortaya çıkarmak için TBMM Tutanakları incelenmiş ve daha sonra da Anayasa maddelerinde yapılan düzenlemeleri değerlendirmek amacıyla Resmi Gazete verileri irdelenmiştir. Bahsi geçen TBMM Tutanakları ve Resmi Gazete verileri dışında konuyla ilgili ciddi bir literatür araştırması yapılmış ve çok sayıda telif eser incelenmiştir.

II. 1987-1995 YILLARI ARASINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER

1982 Anayasası 9 Kasım 1982'de Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin üçüncü ve Türk Anayasa Tarihinin de beşinci anayasası olarak tarihte yerini almıştır⁷. Bu anayasada 1987'ye kadar herhangi bir değişiklik yapılmamış olup; ilk değişiklikler 1987'de yapılmıştır. Bu bölümde 1982 Anayasası'nda 1987, 1988, 1993 ve 1995 yıllarında yapılan değişiklikler üzerinde durularak tarihsel ve hukuksal açıdan bir değerlendirmeye yapılmaya çalışılmıştır.

A. 1987 Referandumu (6 Eylül 1987)

Referandum ya da halk oylaması geri almak ya da geri getirmek manasına gelen Latince olan *referre* kelimesinden türetilmiştir. Türkçeye Fransızca olan *referandum* kelimesinden geçmiştir. Kelime olarak anlamı ise halkoylamasına başvurulmasıdır. Kemal Gözler, referandum sözcüğünü meclis tarafından kabul edilen veya edilebilecek bir kanunun halkın onayına sunulması biçiminde tanımlamaktadır. “*Bu kanun metninin hukuken geçerliliğini sağlayacak olan ise seçmenlerin çoğunluğu tarafından kabul edilmesidir*”. Halk, oylamaya katıldığında “evet” ya da “hayır” pusulalarından birini seçerek kanun metnin kabulünü veya reddini sağlamaktadır⁸.

Yukarıda ifade olunduğu üzere referandum ya da halk oylaması, bir yasama işlemiyle ilgili olarak halkın oyuna başvurulmasıdır. Yani parlamentoda kabul edilen bir kanunun yürürlüğe girebilmesi için seçmen olan halkın çoğunluğunca da kabul edilmesi gerekmektedir. Türk siyasal yaşamında yedi defa referanduma gidilmiştir. Bunlardan birisi olan 6 Eylül 1987 referandumu, 1961 ve 1982 Anayasalarının halkoylamasına sunulmasının ardındaki üçüncü referandumdur. Söz konusu iki anayasalarla ilgili olan referandumlarının aksine 6 Eylül tarihli referandumda bir anayasanın tümü oylanmamıştır. Burada yalnızca 1982 Anayasası'nın geçici olan 4. Maddesinin kaldırılıp kaldırılmaması, başka

⁷ Resmi Gazete, 9 Kasım 1982, Sayı:17.863.

⁸ KURŞUNCU, Talip ve SAFİ, İsmail, “*Referandum ve Plebisit Kavramları Doğrultusunda Türkiye'nin Referandum ve Plebisit Tarihi*”, International Journal of Entrepreneurship and Management Inquiries, Cilt:7, Sayı:13, 2022, s. 205.

bir ifadeyle yasaklı olan siyasetçilere yeniden siyasi haklarının verilmesi hususu hükme bağlanmıştır⁹.

Peki, neden Anayasa maddelerinde değişikliğe gidilmesi ihtiyacı duyulmuştur? Esasında 1982 Anayasası'nın Geçici 4. Maddesinde yer alan kişilerin beş veya on yıllığına siyasi yasaklı olmalarını düzenleyen maddelerin kaldırılması gerektiği hususunda kamuoyunda birtakım talepler bulunmaktaydı. Bu sorunu çözmek isteyen Anavatan Partisi Genel Başkanı ve Başbakan Turgut Özal ile 199 milletvekili, “*Anayasa değişikliklerinin içeriğinin genişletilmesi, Anayasa değişikliği metotlarının kolaylaştırılması ve adı geçen siyasi yasakların kaldırılması amacıyla*” TBMM’ye teklifte bulunmuştur¹⁰.

Yukarıda yapılan açıklama bağlamında halkoylaması 6 Eylül 1987’de yoğun bir katılımı gerçekleştirilmiştir. Buradaki katılımın büyüklüğüne rağmen “evet” ve “hayır” oylarının sayıları birbirine çok yakın olmuştur. Örneğin kanun metnine “evet” oyu verenlerin oranı %50,16 iken; “hayır” diyenlerin oranı ise %49,84 olmuştur. Bu referandumun en önemli özelliği, oylamaya katılanların oranının çok yüksek olmasıdır. Söz konusu oran, Türkiye’de yapılan referandumların çok üstünde olmuştur. Nihayetinde yapılan halkoylaması sonucu kabul edilen kanun maddesi, 12 Eylül 1987’de Resmî Gazetenin 19.572 sayısıyla yayımlanarak yürürlüğe girmiştir¹¹.

12 Eylül 1987’de yürürlüğe giren kanunla Anayasa’nın 67, 75, 175 ve Geçici 4. Maddelerinde değişiklik yapılmıştır. Yapılan kanun düzenlemesi sonucu seçmenlerin yaşı 22’den 20’ye indirilmiş, milletvekili sayısı 400’den 450’ye yükseltilmiş ve 12 Eylül 1980 Askeri darbesi sonrasında siyasi yasaklı hale getirilen politikacıların birçoğuna 5 ile 10 yıl arasında verilmiş olan siyasi yasaklar kaldırılmıştır. Ayrıca yapılan Anayasa değişikliğiyle kabul çoğunluğu düşürülerek Anayasada değişiklik yapma usullerinde ciddi bir kolaylaştırma getirilmiştir. Bu düzenlemeler sayesinde darbenin sonucu olarak siyasetten uzaklaştırılan

⁹ ÇELEBİ, Onur, “*Siyasi Yasakların Sonu: 6 Eylül 1987 Referandumunda Erdal İnönü ve Bülent Ecevit’in Faaliyetleri*”, History Studies, Cilt:13, Sayı:1, 2013, s. 307.

¹⁰ TBMMTD, 17 Mayıs 1987, 17. Dönem, 40. Cilt, s. 548; TUNÇ, Bilal ve ÇELİK, Erdal, “*Türkiye’de Yapılan Halkoylamaları ve Bunların Ağrı’daki Yansımaları*”, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Cilt:18, Sayı: 71, 2021, s. 657-658.

¹¹ Resmî Gazete, 12 Eylül 1987, Sayı: 19.572, s. 1.

siyasetçilerin haklarının geri verilmiş ve bu kişilere yeniden siyaset yapma yolu açılmıştır.

B. 1988 Referandumu (25 Eylül 1988)

Türk siyasal yaşamında yapılan dördüncü halkoylaması, 1982 Anayasası'nın 127. Maddesinde değişiklik yapılarak mahalli seçimlerin bir yıl erkene alınması için olmuştur. Bu tarihlerde Turgut Özal Hükümeti, siyasi hesaplarının sonucu olarak yerel seçimleri önce yapmayı planlamıştır. Bu amaçla Hükümet, yerel seçimlerin bir yıl erken yapılması hususunda TBMM'ye bir kanun teklifi vermiştir. Bu kanun teklifi doğrultusunda TBMM, 2 Ağustos 1988'de toplanmış ve konuyu görüşmüştür. Yapılan görüşmelerde Anayasa değişikliği yapılması teklifine Erdal İnönü'nün Genel Başkanı olduğu Sosyal Demokrat Halkçı Parti, bir bütün olarak "ret" oyu vermiş ve Genel Başkanı Süleyman Demirel'in olduğu Doğru Yol Partisi'nin milletvekilleri ise oylamalara katılmamıştır¹².

Konuyla ilgili olarak TBMM Başkanlığına sunulan önerenin gerekçesi şu şekildedir¹³: *"1.3.1988 tarihli ve 3420 sayılı, 298 sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanunun, 2820 sayılı Siyasî Partiler Kanununun ve 2972 sayılı Mahallî İdareler ile Mahalle Muhtarlıkları ve İhtiyar Heyetleri Seçimi Hakkında Kanunun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanunun Anayasa Mahkemesince iptal edilmesiyle ortaya bir mevzuat boşluğu çıkmış bulunmaktadır". Mahallî idareler genel ve ara seçimlerinin yapılabilmesi için mevzuatımızda zorlayıcı hiçbir hüküm kalmamıştır. Keza, takdim edilen Anayasa değişikliği teklifinin kabulü halinde, 1988 yılında mahallî enken seçim yapılması ihtimali ortaya çıkacaktır. Anayasa Mahkemesinin iptal kararından sonra meselenin tek çözüm yolunun Anayasa değişikliği olduğu ve seçim takviminin yetiştirilebilmesi için de bu Anayasa değişikliğinin bir an evvel Yüce Mecliste görüşülmesi zarureti ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bu nedenlerle, ekte sunduğumuz Ana yasanın 127. Maddesinin 3 üncü Fıkrasının Değiştirilmesi Hakkındaki Kanun Teklifimizin bir an önce görüşülmesi için Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 2 Ağustos, 1988 Salı günü olağanüstü toplantıya*

¹² TUNÇ ve ÇELİK, s. 660.

¹³ TBMMTD, 2 Ağustos 1988, 18. Dönem, 13. Cilt, s. 13.

çağrılmasını Anayasanın 93 ve İçtüzüğü'nün 7. maddeleri uyarınca saygıyla arz ve teklif ederiz”.

Her ne kadar kanun önergesi TBMM’de görüşülmüş ise de, konunun Resmi Gazetede yayınlanması ile ilgili bir sorun olmuştur. Gözler’e göre, “Şimdiye kadar 175. Maddenin dördüncü fıkrasının sadece iki uygulaması olmuştur. 3361 ve 3467 Sayılı Anayasa Değişikliği Kanunları Cumhurbaşkanı tarafından halkoylamasına sunulmuştur. Cumhurbaşkanının halkoylamasına sunduğu kanun metinleri Resmî Gazetede yayınlanmış (örneğin *Resmî Gazete*, 13.8.1988, Sayı 19898), ama bu yayımda, bu yayının yürürlük için değil, halkoylamasına sunulması için yapıldığı belirtilmemiştir”. Gözler, devamında şuna da vurgu yapmıştır: “Resmî Gazetede, Anayasa değişikliği kanunlarının Cumhurbaşkanı tarafından halkoylamasına sunulmak amacıyla yayınlandığının belirtilmesi de yetersizdir. Burada Cumhurbaşkanı, Parlâmentonun kabul ettiği bir Anayasa değişikliği kanununu halkoylaması sunma kararı almaktadır. Cumhurbaşkanı bu iradesini hukukî biçim olarak “karar” biçiminde açıklamalı ve kararda “*falan tarih ve filan sayılı aşağıda metni yer alan Anayasa değişikliği kanununun halkoylamasına sunulmasına Anayasanın 175’inci maddesinin dördüncü fıkrası uyarınca karar verilmiştir*” ifadesi kullanılmalıdır”¹⁴.

Her ne kadar mahiyeti ve usulü açısından birtakım sorunlar barındırmış olsa da söz konusu referandum yapılmıştır. Bu bağlamda Turgut Özal Hükümeti, yerel seçimlerin erkene alınmasını sağlamak amacıyla bir önerge vermiş ve TBMM olağanüstü toplantıya çağırılmıştır. Burada alınan karar gereği 25 Eylül 1988’de referandum yapılmış ve burada Hükümetin arzu ettiği netice ortaya çıkmamıştır. Zira halkın %65’i yerel seçimlerin öne alınmasına dair öneriye ret oyu vermiş ve kabul etmemiştir. Kabul oyları sadece % 35’te kalmıştır.

C. Anayasa Değişikliği (8 Temmuz 1993)

8 Temmuz 1993’te 1982 Anayasası’nda yapılan değişikliklerle birlikte özel radyo ve televizyon kurma serbestisi getirilmesi için

¹⁴ GÖZLER, Kemal, “Anayasa Değişikliği Kanunları Üzerinde Cumhurbaşkanının Yetkileri”, Ankara Barosu Dergisi, Sayı:4, 2001, s. 37.

Anayasanın 133. Maddesi değiştirilmiştir¹⁵. Anayasanın değiştirilmeden önceki ilgili maddesi şu şekildedir: “*Radyo ve televizyon istasyonları, ancak Devlet eli ile kurulur ve idareleri tarafsız bir kamu tüzelkişiliği halinde düzenlenir*”. Bu kanun maddesinde açık bir biçimde görülebileceği üzere ifade ve fikir özgürlüğünün son derece önemli bir aşaması olarak değerlendirilen radyo ve televizyon kurmak için devlet kurumu dışındaki herhangi bir kurum ya da kişilere izin verilmemiştir¹⁶. Bu da, belirtildiği üzere ifade ve fikir özgürlüğü bağlamında olumsuz bir durum olarak değerlendirilmiştir.

Esasında konuyla ilgili olarak mutlaka bir anayasa değişikliği yapılması gerekmektedir. Bu hususla ilgili olarak Karan’a göre, “Anayasa’nın 133. Maddesinde değişikliğe gidilmesi ifade özgürlüğünün bilgi ve düşünceleri yayma hakkı boyutu ile ilgili olarak kısmi bir farklılık dışında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 10. Maddesi ile örtüşmektedir¹⁷. Karan’ın da ifade ettiği gibi ifade özgürlüğü bağlamında 133. Maddenin değiştirilmesi Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi bağlamında zorunlu bir hal almıştı. Bu bağlamda, 8 Temmuz 1993 tarihinde Anayasanın 133. Maddesi değiştirilmiştir.

Yukarıda verilen bilgiler bağlamında 1982 Anayasası’nın 133. Maddesi 8 Temmuz 1993 tarihinde TBMM tarafından değiştirilmiş ve 10 Temmuz 1993 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Kanunun yeni hali şu şekildedir: “*Radyo ve televizyon istasyonları kurmak ve işletmek kanunla düzenlenecek şartlar çerçevesinde serbesttir. Devletçe kamu tüzelkişiliği olarak kurulan tek radyo ve televizyon kurumu ile kamu tüzelkişilerinden yardım gören haber ajanslarının özerkliği ve yayınlarının tarafsızlığı esastır*”¹⁸. Böylece yapılan yeni düzenlemeyle Türkiye’de günümüzde son derece yaygın olan özel kanal ve radyoların önü açılmış olunuyordu. Bu durum, aynı zamanda farklı fikir ve düşüncelerin de daha rahat bir biçimde yayılmasının da kolaylaştırmasını sağlaması açısından son derece önemli bir süreç olarak değerlendirilmiştir.

¹⁵ KILIÇ, Fethi ve YALÇIN ATALAY, Nurhan, “1982 Anayasasında 2010 Tarihine Kadar Yapılan Değişiklikler”, Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt:6, Sayı:5, 2023, s. 693.

¹⁶ TUNÇ, Bilal, Türk Anayasa Tarihi ve Anayasaların Nitelikleri, Aktif Yayıncılık, İstanbul 2023, s.183-186.

¹⁷ KARAN, Ulaş, İfade Özgürlüğü (Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru El Kitapları Serisi 2, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara 2018, s. 67.

¹⁸ Resmi Gazete, 10 Temmuz 1993, Sayı: 21633, s. 3.

D. Anayasa Değişikliği (23 Temmuz 1995)

23 Temmuz 1995'te yapılan Anayasal değişiklikle başlangıç metni, 33, 53, 67, 68, 69, 75, 84, 85, 93, 127, 135, 149. ve 171. maddeleri yeniden düzenlenmiş ve 52. madde de yürürlükten kaldırılmıştır. Zira 1995 Anayasa değişikliği, bu yıla kadar yapılan değişikliklerin en kapsamlısıdır. Yapılan değişiklikler bağlamında 1982 Anayasası'nın başlangıç metni dâhil olmak üzere 15 maddesi yeniden düzenlenmiştir.

1995'te anayasa değişikliği yapıldığı sırada Türkiye'de Doğru Yol Partisi ve Sosyal Demokrat Halkçı Partisi'nin kurmuş olduğu ve Başbakanlığını Tansu Çiller'in yapmış olduğu I. Çiller Hükümeti bulunmaktaydı¹⁹. Bu Hükümet döneminde 1982 Anayasası'nın ilgili maddelerinde değişiklikler yapmak üzere İstanbul Milletvekili Tansu Çiller, Gaziantep Milletvekili Hikmet Çetin ve 229 Milletvekili tarafından TBMM'ye anayasa maddeleri değişikliği teklifi sunulmuştur²⁰. TBMM'ye sunulan anayasa değişikliği teklifi, yapılan uzun görüşmeler ve tartışmalar neticesinde 1982 Anayasası'nın bazı maddeleri yeniden düzenlenmiştir²¹. Söz konusu değişiklikler 26 Temmuz 1995 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Böylece Türk Anayasa Tarihinde 1982 Anayasası'nın yeni bir dönemi başlamış oluyordu.

Anayasanın Başlangıcında iki önemli değişiklik yapılmıştır; Birincisi, “*kutsal Türk Devleti*” yerine “*yüce Türk Devleti*” denilmiştir. Yani kutsal kelimesi yerine yüce kelimesi getirilmiştir. “Kutsal” kavramı, “meşruiyetini hukuktan değil de kendisinden almaktadır”, anlamına gelebildiğinden bu değişim, hukuk devleti fikri açısından olumlu olmuştur. Devlet kutsal olunca, bireyin özgürlükleri Devleti sınırlandıramaz. İkincisi ise, 12 Eylül askeri darbesini meşrulaştıran ifadelerin yürürlükten kaldırılması olmuştur²².

¹⁹ BASMACI, Göksel, “Koalisyon Hükümetlerinde Basın Özgürlüğü: Doğru Yol Partisi ve Sosyal Demokrat Halkçı Parti/Cumhuriyet Halk Partisi Örneği (1991-1996)”, Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi, Sayı:33, 2019, s. 64-65.

²⁰ TBMMTD, 18 Temmuz 1995, 18. Dönem, 92. Cilt, s. 341.

²¹ TBMMTD, 23 Temmuz 1995, 19. Dönem, 93. Cilt, s. 321.

²² FENDOĞLU, Hasan Tahsin, “2001 Anayasa Değişikliği Bağlamında Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlanması AY. Md 13.”, Anayasa Yargısı Dergisi, Cilt:18, Sayı:1, 2002, s. 115.

Yapılan anayasa değişikliği ile yukarıda belirtilen başlangıç kısmından başka derneklerle ilgili olan 33. Maddesinin dört ve beşinci fıkraları kaldırılmış; altı, yedi ve sekizinci fıkraları ise değiştirilmiştir. Kaldırılan dördüncü ve beşinci madde şunlardır: “ *Hiç kimse bir derneğe Üye olmaya ve dernekte üye kalmaya zorlanamaz. Dernek kurma hürriyetinin kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunda gösterilir*²³”. Bu madde hukuki açıdan son derece önemlidir, zira bu maddeyle derneklere üyelik belirli şartlara bağlanmış ve insanların zorla herhangi bir derneğe üye yapılmasının da önü alınmış olunuyordu.

Bilindiği üzere dernek kurma hürriyeti, aynı zamanda İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi 20. Maddesi, İnsan Hakları ve Temel Hürriyetlerin Korunmasına İlişkin Sözleşmenin 11. Maddesi ve Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme 22. Madde gibi Türkiye'nin de tarafı bulunduğu uluslararası sözleşmelerle de koruma altına alınmıştır²⁴. Bu nedenle fikir ve ifade özgürlüğünün önemli bir aşaması olduğu değerlendirilen derneklerle ilgili yapılan düzenlemeler son derece önemlidir.

Yukarıda ifade edildiği üzere 1982 Anayasası'nın 33. Maddesinin altı, yedi ve sekizinci fıkraları değiştirilmiştir. Söz konusu fıkralar 1995'te yapılan anayasa değişikliği ile şu şekilde yeniden düzenlenmiştir: “ *Dernekler, kanunun öngördüğü hallerde hâkim kararıyla kapatılabilir veya faaliyetten alıkonulabilir. Ancak, milli güvenliğin, kamu düzeninin, suç işlenmesini veya suçun devamını önlemenin yahut yakalamanın gerektirdiği hallerde gecikmede sakınca varsa, kanunla bir merci, derneği faaliyetten men ile yetkilendirilebilir. Bu merciin kararı, yirmi dört saat içerisinde görevli hâkimin onayına sunulur. Hâkim, kararını kırk sekiz saat içinde açıklar; aksi halde, bu idari karar kendiliğinden yürürlükten kalkar. Birinci fıkra hükmü, Silahlı Kuvvetler ve kolluk kuvvetlen mensuplarına ve görevlerinin gerektirdiği ölçüde Devlet memurlarına kanunla sınırlamalar getirilmesine engel değildir. Bu madde hükümleri vakıflarla ilgili olarak da uygulanır*²⁵”. Esasında “Dernek kurma hürriyetinde” değişikliğe gidilmesindeki temel amaç, genel olarak Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin temel hak ve

²³ Resmi Gazete, 26 Temmuz 1995, Sayı:22.355, s. 3-4.

²⁴ GÜMÜŞ, Mustafa, “Dernekler Mevzuatında Son Dönemde Yapılan Değişikliklerin Örgütlenme Özgürlüğüne Etkileri”, Ankara Barosu Dergisi, Cilt:80, Sayı:3, 2022, s. 471-472.

²⁵ Resmi Gazete, 26 Temmuz, 1995, Sayı:22.355, s. 3-4.

özgürlüklerin sınırlandırılmasına ilişkin getirdiği standartlar yakalanmaya çalışılmıştır.

1982 Anayasası'nın kaldırılan 52. Maddesi sendikaların faaliyetleriyle ilgilidir. 51. Maddeyle işçi ve işverenler arasında sendikalaşmayı düzenleyen 1982 Anayasası, 52. Maddeyle de bu sendikaların nasıl faaliyetler içerisinde olabileceğini düzenlenmiştir²⁶. Ancak bu madde kaldırılmıştır. Söz konusu madde şu şekildedir: *“Sendikalar, 13. Maddede sayılan genel sınırlamalara aykırı hareket edemeyecekleri gibi; siyasi amaç güdemezler, siyasi faaliyette bulunamazlar, siyasi partilerden destek göremezler ve onlara destek olamazlar; derneklerle, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve vakıflarla bu amaçlarla ortak hareket edemezler. İşyerinde sendikal faaliyette bulunma, o işyerinde çalışmamayı haklı göstermez. Sendikalar üzerindeki Devletin idarî ve malî denetimi ile gelir ve giderleri, üye aidatının sendikaya ödenme şekli kanunla düzenlenir. Sendikalar gelirlerini amaçları dışında kullanamazlar; tüm gelirlerini Devlet bankalarında muhafaza ederler²⁷”*. Bu maddenin kaldırılmasıyla beraber sendikaların daha özgür hale geldiği ve sendikal faaliyetlerin daha demokratik bir biçimde yürütülmesinin önünün açıldığı söylenebilir.

1982 Anayasası'nın değiştirilen bir maddesi olan 53. Maddesi, *“işçilerin toplu iş sözleşmesi, grev hakkı ve lokavt”* ile ilgilidir. Anayasada, toplu iş sözleşmelerinin nasıl yapılacağını yasa ile düzenleneceği belirtilmiştir. Aynı iş yerinde, aynı dönem için birden fazla toplu iş sözleşmesi yapılması yasaklanmıştır²⁸. Söz konusu maddenin fıkrasına aşağıda verilen fıkra eklenmiştir: *“ 128. Maddenin ilk fıkrası kapsamına giren kamu görevlilerinin kanunla kendi aralarında kurmalarına cevaz verilecek olan ve bu maddenin birinci ve ikinci fıkraları ile 54. Madde hükümlerine tabi olmayan sendikalar ve üst kuruluşları, üyeleri adına yargı mercilerine başvurabilir ve İdareyle amaçları doğrultusunda toplu görüşme yapabilirler. Toplu görüşme sonunda anlaşmaya varılırsa düzenlenecek mutabakat metni taraflarca*

²⁶ AYDIN, Mesut, *“1982 Anayasasında Sendika Kurma Hakkı ve Sınırlanması”*, İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:3, Sayı:2, 2016, s. 85-86.

²⁷ Resmi Gazete, 26 Temmuz, 1995, Sayı:22.355, s. 3.

²⁸ ÖZERKMEN, Necmettin, *“Geçmişten Günümüze Türkiye’de Anayasa ve Yasalarda Sendikal Hakların Düzenlenmesi ve Getirilen Kısıtlamalar”*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt:43, Sayı:1, 2003, s. 250.

*imzalanır. Bu mutabakat metni, uygun idari veya kanuni düzenlemenin yapılabilmesi için Bakanlar Kurulunun takdirine sunulur. Toplu görüşme sonunda mutabakat metni imzalanmamışsa anlaşma ve anlaşmazlık noktaları da taraflarca imzalanacak bir tutanakla Bakanlar Kurulunun takdirine sunulur. Bu fıkranın uygulanmasına ilişkin usuller kanunla düzenlenir*²⁹“.

Anayasanın 53. Maddesinde yapılan düzenlemeyle ilgili olarak Kandemir'e göre bu değişikliklerle bu kanunların uygulanmasında karşılaşılan sorunlar nedeniyle yeni bir kanun yapma ihtiyacı, 6356 Sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanun" ile somutlaşmıştır. Kanunun genel olarak Avrupa Birliği ve bununla ilgili bir diğer sözleşme olan ILO ile uyumlu hale getirilmesinin sağlanması sürecini yerine getirip getirmediği, bir bütün ve kapsamlı bir araştırmayı gerektirmekle birlikte, çoğunlukla bu amaca ulaşamadığı görülmektedir³⁰. Yani bu değişikliğin, Türkiye'de sendikaların faaliyetleriyle ilgili olarak tamamıyla uygun bir düzenleme getirmemiş olduğu anlaşılmaktadır.

1982 Anayasası'nın 67. Maddesinde yapılan düzenlenmeyle beraber yurt dışında yaşayan Türk vatandaşlarının oy hakkını kullanabilmeleri için gerekli kanuni düzenlemeyi öngörmektedir. Yapılan düzenleme bağlamında "*Kimsenin kesin hüküm giymedikçe suçlu sayılamayacağı*" ilkesinden hareketle, cezaevlerindeki tutukluların oy kullanmalarına imkân tanınmıştır. Aynı kanuni düzenlemeyle birlikte 1987'de yapılan Anayasal değişiklikle 19 olarak belirlenen seçme ve halk oylamasına katılma yaşı, bir yaş daha düşürülerek 18 olması kararlaştırılmıştır.

Yapılan anayasa değişiklikleri kapsamında Anayasanın 67. Maddesine altıncı fıkra eklenmiş ve yeni bir düzenleme yapılmıştır. Söz konusu fıkra şu şekildedir: "*Seçim kanunları, temsilde adalet ve yönetimde istikrar ilkelerini bağdaştıracak biçimde düzenlenir*"³¹“. Kılıçoğlu'na göre adı geçen maddedeki düzenlemeye yer verilmesiyle Türkiye'nin 1982 Anayasa'sından görmüş olduğu istikrarsız hükümetler ve iktidarlar döneminin bir daha yaşanması engellenmeye çalışılmıştır. Zira yapılan yeni düzenlemeyle hem "*temsilde adaletin*" hem de "*yönetimde istikrarın*" olması gerektiği benimsenmiş ve bu amaca seçim

²⁹ Resmi Gazete, 26 Temmuz, 1995, Sayı:22.355, s. 3.

³⁰ KANDEMİR, Murat, "*Toplu İş Sözleşmesinin Uygulanma Alanı*", Çalışma ve Toplum Dergisi, Cilt:4, Sayı:39, 2013, s. 168.

³¹ Resmi Gazete, 26 Temmuz, 1995, Sayı:22.355, s. 4.

kanunlar sayesinde ulaşılabileceğine inanılmıştır. Bundan dolayı söz konusu iki amacın, Seçim Kanunu'nda birlikte gerçekleştirilmesinin yolu seçilmiştir³².

1982 Anayasası'nın değiştirilen 68 ve 69. Maddeleri, “parti kurma, partilere girme ve partilerden çıkma” ile “*siyasi partilerin uyacakları esaslar*” ile ilgilidir³³. İlgili maddelerle ilgili olarak Ercan'a göre hem 1961 hem de 1982 Anayasalarında siyasi partilerin demokrasinin temel unsurları olduğu hususu vurgulanmasına karşın bu Anayasada çok ağır ve otoriter yasaklar bulunmaktaydı. Anayasanın 68. Maddesinin ilk halinin birinci ve üçüncü fıkraları dışında kalan beş fıkrası da siyasi partilerle ilgili yasakları düzenlemektedir. Bunun gibi 69. Madde de parti hürriyetlerinin korunmasından ziyade sınırlanmaların olması gerektiğini belirtmektedir³⁴. Her iki maddede yapılan değişikliklerle partilerin daha özgür bir ortamda siyaset yapmalarının önü açılmaya çalışılmıştır.

I. Tansu Çiller Hükümeti döneminde 1982 Anayasası'nda yapılan değişiklikle siyasi partiler ve seçimlere katılma konusunda biraz daha esnek maddelerin getirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Anayasanın hem 68 hem de 69. Maddelerinde yapılan değişiklikle siyasal partilerin yurt dışında teşkilatlarını kurabilmeleri, kadın ve gençlik kolları örgütlerinin kurulmasını yasaklayan maddeler Anayasadan çıkarılmış ve yükseköğretim kurumu üyelerinin siyasi partilere üye olabilmeleri ve faaliyete bulunmaları mümkün hale getirilmiştir³⁵. Bunun dışında siyasi partilere üye olabilmeleri yasak olan üniversite öğrencilerine de bu hak verilmiş ve Devletin, siyasi partilere ayırım yapmaksızın yeterli düzeyde ve adi bir biçimde yapması imkânı getirilmiştir.

1982 Anayasası'nın değiştirilen 75. Maddesi “milletvekili sayısı” ile ilgilidir. Bu maddedeki değişiklikle milletvekili sayısı 400'den 550'ye

³² KILIÇOĞLU, M. Sinan, “1982 Anayasası'nın Bir İmkânsız: “Temsilde Adalet ve Yönetimde İstikrar” İlkesi”, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:20, Sayı:3-4, 2016, s. 1.

³³ Resmi Gazete, 9 Kasım 1982, Sayı: 17963, s. 17.

³⁴ ERCAN, Mehmet Sercan, “Anayasa Mahkemesi Kararları Işığında Siyasal Parti Yasakları”, İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:3, Sayı:1, 2016, s. 51-52.

³⁵ KARAKOÇ, Rıfat , “1982 Anayasası'nın Siyasi Partilere İlişkin Düzenlemeleri Üzerine Bir Değerlendirme”, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:3, Sayı:2, 2013, s. 66-67.

çıkarılmıştır. Değiştirilen ilgili madde şu şekildedir: “*Türkiye Büyük Millet Meclisi genel oyla seçilen beş yüz elli milletvekilinden oluşur*”³⁶. Esasında bu maddede olduğu gibi milletvekillerinin sayıları ile ilgili olarak 1982 Anayasası'nda birçok kez değişiklikler yapılmıştır. Şöyle ki Anayasanın ilk halinde 400 olarak öngörülen TBMM üye sayısı 1987 yılında kabul edilen Anayasa değişikliği ile 450'ye, 1995'te 550'ye ve son olarak da 2017 yılında kabul edilen anayasa değişikliğiyle 600'e çıkarılmıştır³⁷. Günümüzde de 2017 yılında yapılan değişiklik esas alınmakta olup; son olarak 2023 seçimlerinde 600 milletvekili seçilmiştir.

1982 Anayasanın değiştirilen 84. Maddesi, “milletvekilliğin düşürülmesi” ile ilgilidir. Anayasanın bu maddesine göre milletvekilliğinin düşürülmesinde yetkin olan tek kuruluş TBMM'dir³⁸. Bu maddede yapılan düzenlemeyle İstifa eden kişinin milletvekilliğinin düşmesinin, istifanın geçerli olduğu TBMM Başkanlık Divanı'nca tespit edildikten sonra TBMM Genel Kurulunca kararlaştırılması uygulaması getirilmiştir. Bu maddede yapılan değişikliğin sonucu madde şu şekildedir³⁹: “*Partisinden istifa eden milletvekilinin bir sonraki seçimde, başka bir partinin genel merkez organlarınca aday gösterilemeyeceği, partisinden istifa ederek başka bir partiye giren milletvekilinin milletvekilliğinin düşmesine üye tam sayısının salt çoğunluğuyla karar verilmesi, "partisinden istifa ederek -seçim hükümetleri hariç- Bakanlar Kurulunda görev alan milletvekilinin milletvekilliğinin düşmesine üye tamsayısının salt çoğunluğunun oyuyla karar verilmektedir*”. Hükümleri kaldırılmıştır.

1982 Anayasası'nın değiştirilen 85. Maddesi, “iptal istemi” ile ilgilidir. “*Yasama dokunulmazlığı, milletvekillerinin suç işledikleri iddiasıyla, meclis izni olmaksızın cezai takibata uğrayamayacaklarını ifade eder. Milletvekili, meclis izin vermedikçe tutulamaz, tutuklanamaz, sorgulanamaz ve yargılanamaz. Milletvekillerine böyle bir muafiyetin sağlanması, ceza kanunları karşısında kişilerin eşitliği ilkesinin istisnasını oluşturur*”⁴⁰. Bu madde yeniden şu şekilde düzenlenmiştir:

³⁶ Resmi Gazete, 26 Temmuz, 1995, Sayı:22.355, s. 6.

³⁷ YILMAZ, İbrahim, “1982 Anayasasına Göre Yasama Organı Üye Sayısı ve Yasama Organı Üye Sayısında Meydana Gelen Değişiklikler”, Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:11, Sayı:2, 2021, s. 936.

³⁸ GÖZLER, Anayasa Hukuku, s. 298.

³⁹ Resmi Gazete, 26 Temmuz, 1995, Sayı:22.355, s. 6.

⁴⁰ ARSLAN, Mustafa, “Yasama Dokunulmazlığı”, Hasan Kalyoncu Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:11, Sayı:22, 2021, s. 75.

“Yasama dokunulmazlığının kaldırılmasına veya milletvekilliğinin düşmesine 84.Maddenin birinci, üçüncü veya dördüncü fıkralarına göre karar verilmiş olması hallerinde, Meclis Genel Kurulu kararının alındığı tarihten başlayarak yedi gün içerisinde ilgili milletvekili veya bir diğer milletvekili, kararın Anayasaya, kanuna veya İçtüzüğe aykırılığı iddiasıyla iptali için Anayasa Mahkemesine başvurabilir. Anayasa Mahkemesi, iptal istemini on beş gün içerisinde kesin karara bağlar⁴¹”. Böylece milletvekilliğinin düşürülmesi durumunda milletvekillerine, maddenin ilk halinde olduğu gibi, yedi gün içerisinde karara itiraz edilebilmesi imkânı tanınmış olunmuş, ancak milletvekilliğinin düşürülmesi daha da zorlaştırılmıştır.

1982 Anayasası’nın değiştirilen 93. Maddesi, “meclisin ne zaman toplanacağı ve ne zaman tatile gireceği” hususuyla ilgilidir. Daha önce her yıl eylül ayında çalışmalarına başlayan TBMM’nin, yapılan yeni düzenlemeyle ekim ayında açılması kararlaştırılmıştır. İlgili madde şu şekilde yeniden düzenlenmiştir: “Türkiye Büyük Millet Meclisi, her yıl Ekim ayının ilk günü kendiliğinden toplanır”. Böylece yapılan bu değişiklikle TBMM, 1995’ten günümüze kadar Türkiye’de her yıl ekim ayında açılarak yasama faaliyetlerini yürütmeye devam etmektedir.

1995’te 1982 Anayasası’nda yapılan bir diğer değişiklik ise “mahalli idarelerin seçimleri” ile ilgili olan 127. Maddedir. Mahalli idarelerin seçimiyle alakalı olan söz konusu maddede yapılan değişiklikle, mahalli idare yöneticilerinin seçimlerinin beş yılda bir yapılmasına ilişkin olan düzenleme aynen korunmuştur. Ancak bu maddeye bir fıkra eklenmiş ve milletvekili genel seçimleri veya ara seçimlerden önceki veya takip eden bir yıl içerisinde yapılması gerekli olan milletvekili genel seçimleri veya ara seçimleri milletvekili seçimleriyle birlikte yapılması maddesi getirilmiştir.

1982 Anayasası’nın değiştirilen 135. Maddesi, “kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları” ile ilgilidir. Bilindiği üzere Türkiye’de meslek kuruluşları ilk kez 1961 Anayasası sayesinde anayasal düzenlemeye tabi olmuştur. 1961 Anayasasının 122. Maddesinde meslek kuruluşlarının, “kamu kurumu niteliğinde” oldukları ifade edilmiş; daha sonra, 1982 Anayasası da, bu ifadeyi 135. Maddeyle aynen

⁴¹ Resmi Gazete, 26 Temmuz, 1995, Sayı:22.355, s. 8.

benimsemiştir⁴². Ancak 1995 yılında bu maddenin 3,4,5,6,7 ve 8. fıkraları değiştirilmiş ve bu değişikliklerle kamu kurumu niteliği taşıyan meslek kuruluşlarına ilişkin yeni düzenlemeler getirilmiş olunuyordu. Maddenin ilk halinde meslek kuruluşlarının siyasi partilere ve buna benzer yapılarla ortak harekette bulunmaları yasaklanmıştır. Ancak 1995 yapılan değişiklikle bu fıkra, yeniden düzenlenmiştir: “*Bu meslek kuruluşları, kuruluş amaçları dışında faaliyette bulunamazlar.* Buradaki değişiklikle çok açık bir biçimde görülebileceği üzere meslek kuruluşlarının siyasi partiler, dernekler ya da sendikalarla ortak hareket etmelerini engelleyen hüküm kaldırılmış ve bu açıdan meslek kuruluşları daha özgür bir duruma getirilmiştir. Bunun gibi 135. Maddenin diğer fıkraları bahsi geçen diğer fıkraları da değiştirilmiş ve meslek kuruluşlarının kanunlarla biraz daha özgür bir duruma getirilmesi sağlanmıştır.

Yukarıda yapılan açıklama bağlamında söz konusu fıkralar şu şekilde değiştirilmiştir: “*Amaçları dışında faaliyet gösteren meslek kuruluşlarının sorumlu organlarının görevine, kanunun belirlediği merciin veya Cumhuriyet savcısının istemi üzerine mahkeme kararıyla son verilir ve yerlerine yenileri seçtirilir. Ancak, milli güvenliğin, kamu düzeninin, suç işlenmesini veya suçun devamını önlemenin yahut yakalamanın gerektirdiği hallerde gecikmede sakınca varsa, kanunla bir merci, meslek kuruluşlarını veya üst kuruluşlarını faaliyetten men ile yetkilendirilebilir. Bu merciin kararı, yirmi dört saat içerisinde görevli hakim onayına sunulur. Hakim, kararını kırk sekiz saat içinde açıklar; aksi halde, bu idari karar kendiliğinden yürürlükten kalkar*”⁴³. Bu değişikliklerle beraber meslek kuruluşları üzerinde daha önce etkili olan idarenin etkisi ciddi oranda azaltılmış ve burada mahkemeler daha etkin bir konuma getirilmiştir.

1995'te yapılan anayasa değişikliğiyle değiştirilen 149. Madde, “Anayasa Mahkemesi'nin çalışma ve yargılama usulü” ile ilgilidir. Fendoğlu'nun da belirttiği gibi 1995 değişiklikleri, toplu özgürlükler alanında, 149. Madde dâhil olmak üzere anayasanın değiştirilen bazı maddeleriyle dernek, sendika, meslek kuruluşları, sivil toplum örgütlerine ilişkin kısıtlamalar kaldırılmıştır⁴⁴. Dolayısıyla da 149. Maddede yapılan

⁴² ASLAN, Zehreddin, “*Meslek Kuruluşlarına Zorunlu Üyeliğin Üzerine Hukuki Bir Değerlendirme*”, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 15, Özel Sayı, 2013, s.1229.

⁴³ Resmi Gazete, 26 Temmuz, 1995, Sayı:22.355, s. 8.

⁴⁴ FENDOĞLU, s. 113.

değişikliği de, özgürlükler bağlamında olumlu bir gelişme olarak değerlendirmek gerekir. Zira madde değiştirilmeden önceki halinde bir partinin kapatılma süreci görüşülürken parti genel başkanı ya da görevlilerinin savunmalarının alınmadığı ya da kendilerinin dinlenmediği açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Bu da, siyasi partilerin kapatılma süreciyle alakalı olarak adil bir yargılama yapıp yapılmadığı sorununu ortaya çıkarmıştır.

Yukarıda izah edilen sorununun çözümünü temin etmek maksadıyla 149. Maddenin son fıkrasına şu cümle eklenmiştir: “*ve siyasi partilerin temelli kapatılması veya kapatılmasına ilişkin davalarda, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısından sonra kapatılması istenen siyasi partinin genel başkanlığının veya tayin edeceği bir vekilin savunmasını dinler*”⁴⁵. Öztürk ve Sümer’e göre Anayasa koyucunun, ceza davası niteliği tartışmaya kapalı olan Anayasa Mahkemesi’nin temel görevi gereği olarak Yüce Divan sıfatıyla incelediği ve karara bağladığı davalara benzer biçimde siyasal partilerin kapatılmasına bağlı olan davaların da dosya üzerinden tetkik edilmesine istisna getirerek Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığının kararından sonra kapatılması istenen partilerin genel başkanlarının veya onların belirleyeceği bir kişinin savunmasının dinlenmesinin mümkün hale getirildiği, bu suretle siyasi parti kapatma davalarını ceza davası niteliğinde dönüştürüldüğü söylenebilir⁴⁶. Dolayısıyla da bu değişikliği, temel özgürlükler bağlamında son derece önemli olduğu değerlendirilen siyasi partiler açısından olumlu bir düzenleme olarak görmek gerekir.

III. 1999-2001 YILLARI ARASINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER

1982 Anayasası’nda 1995’te yapılan son derece kapsamlı değişikliklerden sonra 1999’da ve 2001’de yeniden birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Bilhassa 1999’da art arda iki adet değişiklik mevcuttur. Bunlardan birincisi 18 Haziran 1999’da ikincisi de yaklaşık olarak iki ay sonra 13 Ağustos 1999’da yapılan değişikliklerdir. Daha sonra 2001 yılında Anayasada yeniden bazı değişiklikler yapılması

⁴⁵ Resmi Gazete, 26 Temmuz, 1995, Sayı:22.355, s. 8.

⁴⁶ ÖZTÜRK, İlhami ve SÜRER, Arif Emre, “*Siyasi Parti Kapatma Davalarının Hukuki Niteliği*”, İstanbul Hukuk Mecmuası, Cilt:79, Sayı:4, 2021, s. 1351.

yoluna gidilmiştir. Bu çerçevede çalışmanın ikinci bölümünde söz konusu 1999 ve 2001 yıllarında yapılan değişiklikler üzerinde durularak tarihsel ve hukuksal açıdan bir analiz yapılmaya çalışılmıştır.

A. Anayasa Değişikliği (18 Haziran 1999)

18 Haziran 1999'da 4388 Sayılı Kanunla 1982 Anayasası'nın 143. Maddesi değiştirilmiştir. Bu anayasa değişikliği yapıldığı tarihlerde Türkiye'de Başbakanlığını Bülent Ecevit'in yaptığı ANASOL-M Hükümeti bulunmaktaydı. Anayasa maddelerinde değişiklik yapmak amacıyla Hükümette yer alan Demokratik Sol Parti Genel Başkanı İstanbul Milletvekili Bülent Ecevit, Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkanı Osmaniye Milletvekili Devlet Bahçeli ile Anavatan Partisi Genel Başkanı Rize Milletvekili Mesut Yılmaz ve 342 Milletvekili, 4 Haziran 1999'da TBMM'ye sunarak ilgili çalışmaları başlatmışlardır⁴⁷.

TBMM'ye sunulan 143. Maddenin değiştirilmesine dair kanun teklifi şu şekildedir: *“7.11.1982 tarihli ve 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 143 üncü maddesinin, birinci fıkrasına “Ancak, sıkıyönetim ve savaş haline ilişkin hükümler saklıdır.” cümlesi eklenmiş, ikinci fıkrası aşağıdaki şekilde değiştirilmiş, üç ve dördüncü fıkraları birleştirilerek bir fıkra olarak yeniden düzenlenmiş ve son fıkrası yürürlükten kaldırılmıştır. “Devlet Güvenlik Mahkemesinde bir başkan, iki asıl ve bir yedek üye ile Cumhuriyet başsavcısı ve yeteri kadar Cumhuriyet savcısı bulunur. Başkan, iki asıl ve bir yedek üye ile Cumhuriyet başsavcısı, birinci sınıfa ayrılmış hâkim ve Cumhuriyet savcıları arasından; Cumhuriyet savcıları ise, diğer Cumhuriyet savcıları arasından Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulunca özel kanununda gösterilen usule göre dört yıl için atanırlar; süresi bitenler yeniden atanabilirler⁴⁸”.* Bu değişiklikle Devlet Güvenlik Mahkemelerinin yapısı ve işleyişiyle ilgili olarak birtakım düzenlemeler yapılmak istenmiş, ancak bu değişiklikle söz konusu mahkemeler kaldırılmamış olup 2004 yılına kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir.

1982 Anayasası'nın 143. Maddesindeki değişikliğe değinmeden önce, Devlet Güvenlik Mahkemelerinin ne olduğu hususuna bakmak gerekir. Söz konusu maddeyle 16.6.1983 Tarih ve 2845 Sayılı Yasa ile kurulan bu mahkemeler, *“Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez*

⁴⁷ TBMMTD, 17 Haziran 1999, 21. Dönem, 2. Cilt, s. 55.

⁴⁸ TBMMTD 15 Haziran 1999, 21.Dönem, 1. Cilt, s. 354.

*bütünlüğü, hür demokratik düzen ve nitelikleri Anayasa'da belirtilen Cumhuriyet aleyhine işlenen ve doğrudan doğruya Devletin iç ve dış güvenliğini ilgilendiren suçlara bakmakla görevlidir. Söz konusu mahkemeler, anılan nitelikteki suçlara ilişkin davalara bakmak üzere Ankara, Diyarbakır, Erzincan, İstanbul, İzmir, Kayseri, Konya ve Malatya il merkezlerinde ve bu illerin adlarıyla anılacak biçimde kurulmuşlardır*⁴⁹. 1961 Anayasasıyla kurulan ve 1982 Anayasasıyla da yeniden etkin konuma getirilen bu mahkemelerde siviller dışında askeri yargıçlar da görev yapmaktaydı. Bundan dolayı 143. Maddenin değiştirilmesindeki amaç, söz konusu mahkemelerde askeri yargıçlarla ilgili olan kısmı kaldırmak ve bu mahkemeleri tamamen sivil hakim ve savcılara bırakmak olmuştur.

Yukarıda verilen bilgiler bağlamında 143. Madde şu şekilde değiştirilmiştir: “7.11.1982 Tarihli ve 2709 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 143. Maddesinin, birinci fıkrasına “Ancak, sıkıyönetim ve savaş haline ilişkin hükümler saklıdır.” cümlesi eklenmiş, ikinci fıkrası aşağıdaki şekilde değiştirilmiş, üç ve dördüncü fıkraları birleştirilerek bir fıkra olarak yeniden düzenlenmiş ve son fıkrası yürürlükten kaldırılmıştır. Devlet Güvenlik Mahkemesinde bir başkan, iki asıl ve bir yedek üye ile Cumhuriyet başsavcısı ve yeteri kadar Cumhuriyet savcısı bulunur. Başkan, iki asıl ve bir yedek üye ile Cumhuriyet başsavcısı, birinci sınıfa ayrılmış hâkim ve Cumhuriyet savcıları arasından; Cumhuriyet savcıları ise, diğer Cumhuriyet savcıları arasından Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulunca özel kanununda gösterilen usule göre dört yıl için atanırlar; süresi bitenler yeniden atanabilirler⁵⁰“. Bu maddedeki değişiklikte Devlet Güvenlik Mahkemelerinin tamamıyla sivil bir duruma getirildiği ve sivil bir görünüm kazanmış olduğu açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

B. Anayasa Değişikliği (13 Ağustos 1999)

1982 Anayasası'nın 47, 125 ve 155. Maddelerinde değişiklik yapılması için ANASOL-M Hükümeti Başbakanı Bülent Ecevit, Başbakan Yardımcıları Devlet Bahçeli ve Mesut Yılmaz'la birlikte 282

⁴⁹ KATOĞLU, Tuğrul, “Devlet Güvenlik Mahkemelerinde Uygulanan Yargılama Usulünün Genel Yargılama Usulünden Farkları”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt:49, Sayı:3, 1994, s.255-256.

⁵⁰ Resmi Gazete, 18 Haziran 1999, Sayı: 23729 Mükerrer, s. 1.

Milletvekili TBMM'ye bir önerge vermişlerdir. TBMM'ye gelmeden önce Anayasa Komisyonu'nda görüşülen söz konusu maddeler, 10 Ağustos 1999'da Meclis'te görüşülmüş ve kabul edilmiştir⁵¹. 1982 Anayasası'nın değiştirilen 47. Maddesi devletleştirilmeyle ilgilidir. Madde şu şekildedir: “*Kamu hizmeti niteliği taşıyan özel teşebbüsler, kamu yararının zorunlu kıldığı hallerde devletleştirilebilir. Devletleştirme gerçek karşılığı üzerinden yapılır. Gerçek karşılığın hesaplanma tarzı ve usulleri kanunla düzenlenir*”⁵². Bu maddeyle açık bir biçimde görülebileceği üzere anayasada özelleştirme kavramı bulunmamaktadır ve kamu tüzel kişiliğinde bulunan işletme ve varlıkların tamamı devletin denetimi altında bulunmaktadır.

Türkiye’de özelleştirme kavramı, ilk olarak 1999’da anayasaya girmiş olup öncesinde özelleştirme bulunmamaktadır. Pekiyi, bu özelleştirme nedir? Savaş’a göre Özelleştirme 1970’li yıllarda pek çok ülkede ve çeşitli nedenlerle kamuoyunun dikkatini çekmiştir. Bu süreçte Türkiye’de de benzer nedenlerle özelleştirme, devlet yönetimini yakından ilgilendiren bir yöntem halini almıştır⁵³. Aşıkoğlu’na göre özelleştirme kavramı yalın anlamda, kamu işletmelerinin özel kişi ve kurumlara satışı olarak tanımlanmıştır. Ancak bu kavram kamu işletmelerinin satışı ile birlikte çok daha karmaşık konuları içermektedir. Bu yönüyle özelleştirme, dünya ekonomisindeki yeni gelişmeler karşısında devletin ekonomik hayattaki rolünün yeniden düzenlenmesi anlamını içermektedir. Ekonomik hayatta özel sektörün varlığının ve etkinliğinin artırılması, devletin etkinliğinin azaltılması özelleştirmeden beklenen temel amaçtır⁵⁴.

Yukarıda ifade olunduğu gibi 1999’da yapılan Anayasa’nın değiştirilen 47. Maddesiyle Türkiye’de özelleştirme kavramı etkin bir duruma getirilmiştir. Bu bağlamda Anayasasının söz konusu maddesinin kenar başlığı, “*E. Devletleştirme ve özelleştirme*” şeklinde değiştirilmiş ve bu maddeye ikinci fıkrasından sonra gelmek üzere aşağıdaki fıkralar eklenmiştir: “*Devletin, kamu iktisadî teşebbüslerinin ve diğer kamu tüzelkişilerinin mülkiyetinde bulunan işletme ve varlıkların*

⁵¹ TBMMTD, 10 Ağustos 1999, 21. Dönem, 9. Cilt, s. 40.

⁵² Resmi Gazete, 9 Kasım 1982, Sayı: 17963, s. 13.

⁵³ SAVAŞ, Vural Fuat, “*Anayasa Mahkemesi ve Özelleştirme (İktisadi Yaklaşım)*”, Anayasa Yargısı Dergisi, Sayı:15, 1998, s. 79.

⁵⁴ AŞIKOĞLU, Rıza, “*Türkiye’de Özelleştirme*”, Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt:10, Sayı:1, 1992, s. 265.

*özelleştirilmesine ilişkin esas ve usuller kanunla gösterilir. Devlet, kamu iktisadî teşebbüsleri ve diğer kamu tüzelkişileri tarafından yürütülen yatırım ve hizmetlerden hangilerinin özel hukuk sözleşmeleri ile gerçek veya tüzelkişilere yaptırılabilir veya devredilebileceği kanunla belirlenir*⁵⁵. Böylece özelleştirme kavramı anayasaya girmiştir. Ayrıca bu değişiklikte birlikte kamu tüzel kişilerinin mülkiyetinde bulunan işletme ve varlıkların özelleştirilmesine ilişkin esas ve usullerin kanunla gösterilmesi hükmü de getirilmiş olunuyordu.

13 Ağustos 1999'da anayasanın değiştirilen bir diğer maddesi olan 125. Madde, “yargı yolu” ile ilgilidir. Esasında Anayasanın amir hükmü idarenin her türlü eylem ve işlemlerine karşı yargısal denetimin yapılma zorunluluğunu getirmektedir⁵⁶. Bu da, söz konusu maddeyle düzenlenmiştir. Söz konusu maddeyi daha etkin kılmak amacıyla yapılan değişiklikle 125. Maddenin birinci fıkrasının sonuna şu hüküm eklenmiştir: “Kamu hizmetleri ile ilgili imtiyaz şartlaşma ve sözleşmelerinde bunlardan doğan uyuşmazlıkların millî veya milletlerarası tahkim yoluyla çözülmesi öngörülebilir. Milletlerarası tahkime ancak yabancılik unsuru taşıyan uyuşmazlıklar için gidilebilir”⁵⁷. Anayasada yapılan bu değişiklikle birlikte idare hukukunda tahkimin uygulanabilirliği ilk kez düzenlenmiş olunuyordu. Keza, 4446 sayılı Kanunla Anayasa'nın 155'inci maddesinin ikinci fıkrası “Danıştay, davaları görmek, Başbakan ve Bakanlar Kurulunca gönderilen kanun tasarıları, kamu hizmetleri ile ilgili imtiyaz şartlaşma ve sözleşmeleri hakkında iki ay içinde düşüncesini bildirmek, tüzük tasarılarını incelemek, idari uyuşmazlıkları çözmek ve kanunla gösterilen diğer işleri yapmakla görevlidir.” şekline dönüştürülmüştür.

125 ve 155. Maddelerdeki düzenlemelere paralel olarak 2575 sayılı Kanunun 24. Maddesi 4575 Sayılı Kanunla “1. Danıştay ilk derece mahkemesi olarak; ... tahkim yolu öngörülme-yen kamu hizmetleri ile ilgili imtiyaz şartlaşma ve sözleşmelerinden doğan idari davaları karara bağlar.” şeklinde değiştirilerek Danıştay, tahkime konu olmayan imtiyaz şartlaşma ve sözleşmeleriyle görevlendirilmiş ve anayasal görev olarak

⁵⁵ Resmi Gazete, 14 Ağustos 1999, Sayı: 23786, s. 16.

⁵⁶ KOÇ, Emin, *Türk Hukuku'nda Devlet İşlemlerine Karşı Başvuru Yollarını Gösterme Yükümlülüğü*, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı:145, 2019, s. 305.

⁵⁷ Resmi Gazete, 14 Ağustos 1999, Sayı: 23786, s. 16.

da “*kamu hizmetleri ile ilgili imtiyaz şartlaşma ve sözleşmeleri hakkında iki ay içinde düşüncesini bildirmek*” ile mükellef kılınmıştır.

Anayasanın 90. Maddesinde, “*Türkiye Cumhuriyeti adına yabancı devletlerle ve milletlerarası kuruluşlarla yapılacak antlaşmaların onaylanması, Türkiye Büyük Millet Meclisinin onaylamayı bir kanunla uygun bulmasına bağlıdır ... Usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası antlaşmalar kanun hükmündedir. Bunlar hakkında Anayasaya aykırılık iddiasıyla Anayasa Mahkemesine başvurulamaz.*” hükmü yer almaktadır. Saraç’a göre TBMM, 4446 Sayılı Kanunun görüşülmesi sırasında yukarıdaki fıkra da uluslararası anlaşmaları ulusal yasaların karşısında üst konuma çıkaran bir değişikliği Genel Kurul’da görüşmüş ancak öneri reddedilmiştir. Bunun uluslararası tahkimin uygulanmasına ilişkin sakıncası yoksa da, böylesi bir belirsizliğin diğer uluslararası belgelerde olduğu gibi bu alanda da imzalanan belgelerin yorumunda sıkıntı yaratacağı açıktır⁵⁸. Bunun dışında 155. Maddede yapılan değişiklikle ilgili olarak bir de şu husus üzerinde durmak önem arz etmektedir. Esasında Anayasanın 155. Maddesinde değişiklik yapılarak, 1924 Anayasası’nda benimsenen sisteme dönülmüş olunmaktaydı. Zira yapılan anayasal düzenlemeyle imtiyaz şartlaşma ve sözleşmeleri, Danıştay’ın inceleme yapacağı konular arasından çıkartılmış olup sadece görüş bildirebileceği konular arasına alınmıştır.

C. Anayasa Değişikliği (3 Ekim 2001)

3 Ekim 2001’de kabul edilen 4709 Sayılı Kanunla Anayasada yapılan bazı değişikliklerin ve bunu izleyen 26 Mart 2002 tarihinde kabul edilen 4748 Sayılı Kanunla Avrupa Birliği’ne giriş sürecinde çıkarıldıkları ve bu birliğin talepleri doğrultusunda olduğu, genel olarak bilinen bir gerçektir. Yetkin’e göre bu gerçek, Anayasa değişikliğiyle ilgili yasa önerisinin genel gerekçesinde de “*Avrupa Birliği’ne tam üyelik sürecinde ekonomik ve siyasal kriterlerin tam olarak sağlanmasının ve bu alanda yasal düzenlemelerin yapılmasının ön şartı olarak Anayasada bazı değişiklikler yapılması da kaçınılmazdır*”. Üstelik olarak bu

⁵⁸ SARAÇ, Osman, “Milletlerarası Tahkim ve Uluslararası Yatırımlar”, Maliye Dergisi, Sayı:140, 2022, s. 6.

değişikliklerin yapılması genel olarak Avrupa Birliği tarafından talep edilmiştir⁵⁹.

1982 Anayasası'nda 3 Ekim 2001 tarihinde yapılan 6. değişiklik, Avrupa Birliği müktesebatına uyum çalışmaları çerçevesindeki en kapsamlı değişiklik olarak bilinmektedir⁶⁰. Bu düzenlemeyle Anayasa'nın başlangıç metninin yanı sıra 13, 14, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 28, 31, 33, 34, 36, 38, 40, 41, 46, 49, 51, 55, 65, 66, 67, 69, 74, 86, 87, 89, 94, 100, 118. ve 149. Maddeler ile geçici 15. Maddelerde birtakım değişiklik ve düzenlemeler yapılmıştır. 2001 yılında Anayasa değişikliği yapıldığı sırada V. Ecevit Hükümeti olarak adlandırılan ANASOL-M Hükümeti görev yapmaktaydı. Bu Hükümet tarafından TBMM'nin, Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun Teklifini görüşmek üzere, Anayasanın 93 üncü ve Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü'nün 7. Maddeleri gereğince 17 Eylül 2001 Pazartesi günü saat 15.00'te olağanüstü toplantıya çağırılmıştır⁶¹. Buradan anlaşılacağı üzere Anayasaya göre tatilde olması gereken TBMM, Avrupa Birliği müktesebatı çerçevesinde görüşmeler yapmak üzere olağanüstü toplantıya çağırılmıştır. Zira Hükümet, Avrupa Birliği'ne daha hızlı girebilmek amacıyla yukarıda sıralanan Anayasa maddelerinin değiştirilmesini zorunlu olarak görmekteydi.

1982 Anayasası'nda 3 Ekim 2001 tarihinde yapılan değişiklikler, 17 Ekim 2001'de Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu çerçevede ilk olarak “*Başlangıç metninin beşinci fıkrasının başında geçen “Hiçbir düşünce ve mülahazanın” ibaresi “Hiçbir faaliyetin” şeklinde değiştirilmiştir*”⁶². Uran’a göre bu değişikliğin özellikle düşünce özgürlüğü'nün sınırlarını genişletmesi bakımından önemli ve yeni bir düzenleme gibi görünmekle birlikte, değişiklikten önceki düzenlemeye göre de dış dünyaya yansımayan “*düşünce ve mülahazanın yasaklanmasının mümkün olmadığı, bu durumda yeni düzenlemeyle eyleme yönelik olmayan düşünce açıklamalarının yasaklanmamasının*

⁵⁹ YETKİN, Çetin, “*Anayasa Değişikliklerinin Hak ve Özgürlüklere Olumsuz Etkileri*”, Anayasa Yargısı Dergisi, Cilt:18, Sayı:1, 2002, s.1.

⁶⁰ EROĞUL, Cem, “*Altıncı Anayasa Değişikliği*”, Mülkiye Dergisi, Cilt:25, Sayı:231, s. 273.

⁶¹ TBMM, 18 Eylül 2001, 21. Dönem, 69. Cilt, 2001, s. 733.

⁶² Resmi Gazete, 17 Ekim 2001, Sayı:24.566 (Mükerrer), s. 1.

*sembolik biçimde ifade edildiği*⁶³, başka bir deyişle söz konusu değişikliğin esas olarak bir ifade değişikliği olduğu ileri sürülmektedir.

1982 Anayasası'nın "Temel hak ve hürriyetlerin sınırlanması" ile ilgili olan 13. Maddesi şu şekilde değiştirilmiştir: "Temel hak ve hürriyetler, özlerine dokunulmaksızın yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlanabilir. Bu sınırlamalar, Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz"⁶⁴. Bu düzenlemeyle Anayasanın metninin ilk halinde bulunan ikinci ve üçüncü fıkra kaldırılmıştır. Bu bağlamda değiştirilen 13. Maddeye dikkatle bakıldığında göze çarpan ilk şey, yapılan değişiklik öncesinin aksine temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması sebeplerinin ve yapısının değil; kanun koyucunun sınırlandırma yetkisine yönelik bir sınırlandırılma getirilmiş olmasıdır⁶⁵. Bundan dolayı 13. Maddedeki değişiklikle biraz daha özgürlükleri öne plana çıkaran ve temel hakları koruyucu bir zemine doğru kaymış olduğu söylenebilir.

Anayasanın "Temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılması" ile ilgili olan 14. Maddesi şu şekilde yeniden düzenlenmiştir: "Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbirisi, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz. Anayasa hükümlerinden hiçbirisi, Devlete veya kişilere, Anayasayla tanınan temel hak ve hürriyetlerin yok edilmesini veya Anayasada belirtilenden daha geniş şekilde sınırlandırılmasını amaçlayan bir faaliyette bulunmayı mümkün kılacak şekilde yorumlanamaz. Bu hükümlere aykırı faaliyette bulunanlar hakkında uygulanacak müeyyideler, kanunla düzenlenir"⁶⁶.

14. Maddenin değiştirilmesiyle ilgili olarak Topuzkanamış şöyle bir yorum getirmektedir: Bu düzenleme, köklerini Almanya

⁶³ URAN, Peri, "Anayasaların Başlangıç Kısımları", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt:73, Sayı:1, 2015, s. 234-235.

⁶⁴ Resmi Gazete, 17 Ekim 2001, Sayı:24.566 (Mükerrer), s. 1.

⁶⁵ DEMİRKOL, Mustafa, "Kişi Hak ve Hürriyetlerinin Korunması Karşısında Anayasa Madde.13, Bu Hükme Aykırı Yasal Düzenleme ve Faaliyetlerin Anayasa Madde.11 Açısından Değerlendirilmesi", Balkan Sosyal Bilimler Dergisi, Özel Sayı, 2017, s. 22.

⁶⁶ Resmi Gazete, 17 Ekim 2001, Sayı:24566 (Mükerrer), s. 1.

Anayasası'nda bulan militan demokrasi anlayışını çağrıştırmaktadır. Almanya Anayasası'nın 18.Maddesinde, “*ifade, basın, eğitim, toplantı, eğitim, toplantı, örgütlenme, haberleşmenin gizliliği, mülkiyet veya sığınma hakkını, özgür demokratik temel düzene karşı mücadele amacıyla kötüye kullanan kimsenin, bu temel hakları kaybedeceği düzenlenmektedir*”. Bu maddeye göre “*Hakkın kaybettirilmesine ve bunun kapsamına*” Federal Anayasa Mahkemesi karar vermektedir. Aynı şekilde aynı Anayasanın 21.Maddesinin ikinci fıkrasına göre “*özgür ve demokratik temel düzeni ihlal eden veya ortadan kaldırmak veya Alman Federal Cumhuriyetinin varlığını tehlikeye sokmak eğilimini gösteren siyasi partiler, Anayasaya aykırı olarak kabul edilmektedir ve Anayasaya aykırılık hakkında Federal Anayasa Mahkemesi karar vermektedir*”. Alman Anayasası gibi İtalyan Anayasası'nın geçici olan 12.Maddesinde “*kapatılmış bulunan Faşist Parti'nin herhangi bir biçim altında yeniden açılmasını yasaklayan hüküm bu bağlamda düzenlenmiştir*”⁶⁷. Bu konuyla ilgili AİHS'nin 17.Maddesinde de Sözleşmede bulunan haklardan hiçbirisinin adı geçen Sözleşme ile tanınmış olan hak ve hürriyetlerin ortadan kaldırılmasını hedefleyen herhangi bir faaliyette bulunmaya yönelik olarak hak sağlamış olduğu şeklinde değerlendirilmeyeceğini içeriğinde belirlemektedir.

Anayasasının “Kişi hürriyeti ve güvenliği” ile ilgili olan 19. Maddesinin beşinci fıkrasının ilk cümlesi ve buna bağlı olarak altıncı fıkrası ile son fıkrası şu şekilde değiştirilmiştir: “*Yakalanan veya tutuklanan kişi, tutulma yerine en yakın mahkemeye gönderilmesi için gerekli süre hariç en geç kırk sekiz saat ve toplu olarak işlenen suçlarda en çok dört gün içinde hâkim önüne çıkarılır. Kişinin yakalandığı veya tutuklandığı, yakınlarına derhal bildirilir. Bu esaslar dışında bir işleme tâbi tutulan kişilerin uğradıkları zarar, tazminat hukukunun genel prensiplerine göre, Devletçe ödenir*”⁶⁸. İpekçioğlu'na 19. Maddedeki değişiklikte, en fazla iki kişiyle birlikte işlenen suçlarda, Anayasanın ilk halinde bulunan 48 saatlik gözaltı süresi durumu aynen korunmuştur. Ancak toplu bir biçimde işlenen suçlarda ise, en fazla 15 gün içinde hakim karşısına çıkarılma süresi öngörülmüştü. Hakim kararı olmaksızın bir kişiyi 15 gün hürriyetinden yoksun bırakma, temel hak ve hürriyetler bakımından ciddi bir teşkil etmekteydi, söz konusu madde değişikliğiyle

⁶⁷ EVREN TOPUZKAMIŞ, Şafak, “ 1982 Anayasasında Temel Hak ve Özgürlükler”, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:21, Özel Sayı, 2019, s. 1782.

⁶⁸ Resmi Gazete, 17 Ekim 2001, Sayı:24566 (Mükerrer), s. 1.

bu sorun da ortadan kaldırılmıştır⁶⁹. Dolayısıyla da 19. Maddedeki bu değişikliği olumlu bir düzenleme olarak görmek gerekir.

Anayasanın “Özel hayatın gizliliği” ile ilgili olan 20. Maddesinin 1. fıkrasının 3. cümlesi yürürlükten kaldırılmış ve 2. fıkrası şu şekilde değiştirilmiştir: “ *Millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâkın korunması veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması sebeplerinden biri veya birkaçına bağlı olarak, usulüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça; yine bu sebeplere bağlı olarak gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunla yetkili kılınmış merciin yazılı emri bulunmadıkça; kimsenin üstü, özel kâğıtları ve eşyası aranamaz ve bunlara el konulamaz. Yetkili merciin kararı yirmi dört saat içinde görevli hâkimin onayına sunulur. Hâkim, kararını el koymadan itibaren kırk sekiz saat içinde açıklar; aksi halde, el koyma kendiliğinden kalkar*”. Bu düzenlemeyle bir şahsın üzerinin ve özel eşyalarının aranması için “hâkim kararının” ve gecikmesinde sakınca bulunan hallerde “kanunla yetkili kılınan merciin yazılı emrinin yirmi dört saat içinde hâkimin onayına sunulması zorunluluğunun” ve “özel sınırlama nedenlerinin varlığının şart kılınmasıyla”, özel yaşam alanının korunmasını güçlendirildiği şeklinde düşünülebilir.

Anayasanın “Konut dokunulmazlığı” ile ilgili olan 21. Maddesi şu şekilde değiştirilmiştir: “Kimsenin konutuna dokunulamaz. *Millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâkın korunması veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması sebeplerinden biri veya birkaçına bağlı olarak usulüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça; yine bu sebeplere bağlı olarak gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunla yetkili kılınmış merciin yazılı emri bulunmadıkça; kimsenin konutuna girilemez, arama yapılamaz ve buradaki eşyaya el konulamaz. Yetkili merciin kararı yirmi dört saat içinde görevli hâkimin onayına sunulur. Hâkim, kararını el koymadan itibaren kırk sekiz saat içinde açıklar; aksi halde, el koyma kendiliğinden kalkar*”⁷⁰.

21. Maddede yapılan değişiklikle incelendiğinde, ilk cümlesiyle konut dokunulmazlığının açık bir ifadeyle Anayasanın koruması altında olduğu belirtilmiş ve sonrasında bahsi geçen hakka istisna olabilecek

⁶⁹ AKSOY İPEKÇİOĞLU, Pervin, “Yakalama ve Gözaltına Alma Koruma Tedbirleri”, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:9, Özel Sayı, 2007, s. 1237.

⁷⁰ Resmi Gazete, 17 Ekim 2001, Sayı:24566 (Mükerrer), s. 2.

durumlar sayma usulü benimsenerek tek tek sayılmıştır. 21. Maddenin bu şekliyle 1961 Anayasası'ndaki haline oranla istisna oluşturan durumların daha da genişletilmiş olduğu ifade edilebilirse de, bunun gibi 1961 Anayasası'ndaki düzenlemeye oranla bahsi geçen istisnai durumlarda uygulanacak, yargıç kararı ve yetkili kurumun yazılı emri maddelerine ait daha ayrıntılı bir düzenleme yapılmış olduğu göz ardı edilmemelidir⁷¹. Son olarak ilgili hükümler incelendiğinde “*konut dokunulmazlığı hakkı ve özel hayatın gizliliği hakkı arasında sıkı ve kopmaz bir ilişki içerisinde olduğu görülmektedir*”. Bu nedenle yapılan düzenleme konut dokunulmazlığını teminat altına alması bakımından önem arz etmektedir.

1982 Anayasası'nın “ Haberleşme hürriyeti” hususunu düzenleyen 22. Maddesi, haberleşme özgürlüğüyle ilgili olup şu şekilde değiştirilmiştir: “*Herkes, haberleşme hürriyetine sahiptir. Haberleşmenin gizliliği esastır. Millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâkın korunması veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması sebeplerinden biri veya birkaçına bağlı olarak usulüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça; yine bu sebeplere bağlı olarak gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunla yetkili kılınmış merciin yazılı emri bulunmadıkça; haberleşme engellenemez ve gizliliğine dokunulamaz. Yetkili merciin kararı yirmi dört saat içinde görevli hâkimin onayına sunulur. Hâkim, kararını kırk sekiz saat içinde açıklar; aksi halde, karar kendiliğinden kalkar. İstisnaların uygulanacağı kamu kurum ve kuruluşları kanunda belirtilir*”⁷². Sevük'e göre Haberleşme özgürlüğü, kişinin temel haklarından. İnsan haklarını düzenleyen uluslararası belgelerde, kişinin haberleşme hak ve özgürlüğüne sahip olduğu öngörülmüş, bu hakkın tanınması ve korunmasının gerekliliği belirtilmiştir⁷³. Dolayısıyla da 2001 yılında yapılan Anayasadaki değişikliği de, haberleşme özgürlüğünü koruma anlamında olumlu bir düzenleme olarak görülmesi gerekir.

Anayasanın “Yerleşme ve seyahat hürriyeti” ile kısmi düzenleyen 23. Maddesi, yeniden düzenlenmiştir. Bu maddenin değiştirilmesiyle 23. Maddenin beşinci fıkrasında geçen “*ülkenin ekonomik durumu,*” ibaresi

⁷¹ OLCAY, Suphan, “Konut Dokunulmazlığı Hakkı ve Konut Dokunulmazlığının İhlali Suçu”, İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:6, Sayı:1, 2019, s. 234.

⁷² Resmi Gazete, 17 Ekim 2001, Sayı:24566 (Mükerrer), s. 2.

⁷³ YOKUŞ SEVÜK, Handan, “Haberleşmenin Gizliliğini İhlal Suçu”, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:12-13, Sayı:16-19, 2009, s. 159.

madde metninden çıkarılmıştır. Eroğul'a göre bu ilginç değişiklikle birlikte bundan böyle yasa koyucu yurt dışı seyahatleri ekonomik hiçbir sebep gerekçe gösterilerek sınırlandırılmayacaktır. Bu düzenleme sonucunda, yurt dışına çıkanlardan 50 dolar alınmasının anayasaya uygunluğu son derece kuşkulu duruma gelmiştir⁷⁴.

1982 Anayasası'nın değiştirilen 26. Maddesi, “düşünce ve kanaat hürriyeti” ile ilgilidir. 26. Maddenin ikinci fıkrasına “*Bu hürriyetlerin kullanılması,*” ibaresinden sonra gelmek üzere “*millî güvenlik, kamu düzeni, kamu güvenliği, Cumhuriyetin temel nitelikleri ve Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünün korunması,*” ibareleri eklenmiş, üçüncü fıkrası metninden çıkarılmış ve maddeye aşağıdaki fıkra son fıkra olarak eklenmiştir. *Düşünceyi açıklama ve yayma hürriyetinin kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunla düzenlenir*⁷⁵. Bu maddede yapılan değişiklikle başta Kürtçe olmak üzere anadil olan Türkçe dışında, başka dillerde de yayın yapılması serbest duruma getirilmiş olunuyordu.

Can'a göre 26. Maddedeki değişiklik, Anayasanın 1. fıkrasında “düşünce ve kanaatleri açıklama özgürlüğünün koruma alanı” bağlamında maddenin koruma altına aldığı hukuksal alanı ifade özgürlüğü olarak nitelendirilmesi gerekir. “*Söz konusu madde, düşünceyi açıklama özgürlüğünün yeni medya olarak nitelendirilebilecek olan internet, kablo ve uydu yoluyla yayın ve data transferi gibi yapıların da alt yapısını oluşturmaktadır. Ayrıca maddede açıkça haber aktarımını da düşünce açıklamasıyla aynı koruma sistemine tabi tutulmuştur. Nitekim anayasanın gerekçesi de, bu yaklaşımı yansıtmaktadır*”⁷⁶. Bu bağlamda söz konusu madde değişikliği, “bir yandan düşüncelerin ve haberlerin kitle iletişim araçlarıyla yayılmasını, diğer taraftan da düşünce oluşturma hürriyetini” garanti altına aldığı söylenebilir. Bu madde bağlamında başka bir dilde yayın yapma yasağını düzenleyen 28. Madde, anayasadan çıkarılmıştır.

Anayasanın 31. Maddesinin ikinci fıkrası şu şekilde değiştirilmiştir: “*Kanun, millî güvenlik, kamu düzeni, genel ahlâk ve sağlığın korunması sebepleri dışında, halkın bu araçlarla haber almasını, düşünce ve kanaatlere ulaşmasını ve kamuoyunun serbestçe oluşmasını*

⁷⁴ Eroğul, “*Altıncı Anayasa Değişikliği*”, s. 276.

⁷⁵ Resmi Gazete, 17 Ekim 2001, Sayı:24566 (Mükerrer), s. 2.

⁷⁶ CAN, Osman, *Anayasa Değişiklikleri ve Anayasayı Açıklama Özgürlüğü*, Anayasa Yargısı Dergisi, Cilt:18, Sayı:1, 2002, s.3.

engelleyici kayıtlar koyamaz”. Eroğul’a göre bu maddede haber alma hak ve özgürlüğüne ilişkin olarak yapılan düzenleme, demokrasi açısından son derece önemlidir. Gerçekten de bir ülkede halkın olan bitenden haberdar olma hakkı kısıtlanabiliyorsa, orada halk yönetiminin yine de gerçekleşebileceğini ileri sürmek pek de inandırıcı olamaz. Bununla ilgili olarak anayasada olan sınırlamalar, demokrasi açısından son derece olumsuz bir durumdur. Bu değişiklik, sınırlama nedenini hafifletmekle birlikte, ne yazık ki bir nitel değişime yol açmamıştır⁷⁷. Yeni düzenlemeden sonra da yasa koyucu; ulusal güvenliği, kamu düzenini, genel durumu ve genel sağlığı koruma gerekçesiyle, bu temel demokratik ilkeye aykırı düzenlemelere sebep olabilecektir.

1982 Anayasası’nın değiştirilen 33. Maddesi, “dernek kurma hürriyeti” ile ilgilidir. Söz konusu madde şu şekilde yeniden düzenlenmiştir: “ *Herkes, önceden izin almaksızın dernek kurma ve bunlara üye olma ya da üyelikten çıkma hürriyetine sahiptir. Hiç kimse bir derneğe üye olmaya ve dernekte üye kalmaya zorlanamaz. Dernek kurma hürriyeti ancak, millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâk ile başkalarının hürriyetlerinin korunması sebepleriyle ve kanunla sınırlanabilir. Dernek kurma hürriyetinin kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunda gösterilir. Dernekler, kanunun öngördüğü hallerde hâkim kararıyla kapatılabilir veya faaliyetten alıkonulabilir. Ancak, millî güvenliğin, kamu düzeninin, suç işlenmesini veya suçun devamını önlemenin yahut yakalamanın gerektirdiği hallerde gecikmede sakınca varsa, kanunla bir merci, derneği faaliyetten men ile yetkilendirilebilir. Bu merciin kararı, yirmi dört saat içinde görevli hâkimin onayına sunulur. Hâkim, kararını kırk sekiz saat içinde açıklar; aksi halde, bu idarî karar kendiliğinden yürürlükten kalkar. Birinci fıkra hükmü, Silahlı Kuvvetler ve kolluk kuvvetleri mensuplarına ve görevlerinin gerektirdiği ölçüde Devlet memurlarına kanunla sınırlamalar getirilmesine engel değildir. Bu madde hükümleri vakıflarla ilgili olarak da uygulanır*⁷⁸”. Bu düzenlemeyle birlikte herkesin derneklere üye olma ya da üyelikten çıkma hürriyetine sahip olmasına ilişkin hüküm anayasa ile düzenlenmiş olunuyordu.

1982 Anayasası’nın değiştirilen 34. Maddesi, “Toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı” ile ilgilidir. Söz konusu madde şu şekilde

⁷⁷ Eroğul, “*Altıncı Anayasa Değişikliği*”, s. 277-278.

⁷⁸ Resmi Gazete, 17 Ekim 2001, Sayı:24566 (Mükerrer), s. 3.

değiştirilmiştir: “Herkes, önceden izin almadan, silahsız ve saldırısız toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkına sahiptir. Toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı ancak, millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlığın ve genel ahlâkın veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması amacıyla ve kanunla sınırlanabilir. Toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkının kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunda gösterilir”. Söz konusu tarih 4709 Sayılı Kanunla değiştirilen bu madde günümüzde derneklerle ilgili olarak halen yürürlüktedir⁷⁹.

34. Maddedeki değişiklik olarak farklı tepki ve görüşler bulunmaktadır. Bu görüş sahiplerinden birisi Zühtü Arslan’dır. Arslan’a göre Anayasanın “toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkını” düzenleyen bu maddesi, biraz da tepkisel olarak; “Anayasada belirtilen nedenlere dayanarak belirli bir toplantı ve gösteri yürüyüşünü iki aya kadar erteleme hatta yasaklama yetkisini “kanunun gösterdiği yetkili mercilere” vermiştir”. Fakat 2001’deki yapılan Anayasa değişikliği ile bu fıkra, 34. Maddenin içinden çıkarılmıştır. Bu durumda, mevcut olan “Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunundaki” erteleme ve yasaklama hükümlerinin, toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkının özüne dokunup dokunmadığı sorusu ortaya çıkmaktadır⁸⁰. Dolayısıyla 2001’de kapsamlı bir biçimde değiştirilen ve birçok yönden tartışılan 1982 Anayasası’nın bu maddeleri içerisinde 34. Madde de yer almaktadır.

Anayasanın yeniden düzenlenen 36. Maddesi, “Hak arama hürriyeti” ile ilgilidir. Bu çerçevede söz konusu maddenin 1. fıkrasına “savunma” kısmından sonra gelmek üzere “ile adil yargılanma” hususu eklenmiştir⁸¹. Esasında bu madde bir bütün halde incelendiğinde Anayasanın, medeni hak ve yükümlülükler ve suç isnadıyla uygulama alanıyla kendisini sınırlandırmamış olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Yani bu maddede herhangi bir sınırlama öngörülmemiştir. Esasında 1982 Anayasası’nda temel hak ve özgürlükler için 2001 yılında yapılan yeni düzenlemeler neticesinde genel sınırlama nedenleri ortadan

⁷⁹ EKİNCİ, Bezar Eylem “ Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Düzenleme Hakkı Bakımından Bildirim Usulünün Kapsamı”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:68, Sayı:4, 2019, s. 771.

⁸⁰ ARSLAN, Zühtü, “Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlanması: Anayasanın 13. Maddesi Üzerine Bazı Düşünceler”, Anayasa Yargısı Dergisi, Cilt:18, Sayı:1, 2002, s. 146.

⁸¹ Resmi Gazete, 17 Ekim 2001, Sayı:24566 (Mükerrer), s. 4.

kaldırılmıştır⁸². Ancak söz konusu maddede her ne kadar bir sınırlama öngörülmemiş olsa da hakkın sınırsız olduğu iddia edilemez; zira her durumda normun kendi objektif sınırlılığı ve uygulamaya yönelik uyumlaştırma ilkesi devreye girmektedir.

Anayasanın “Suç ve cezalara ilişkin” olan 38. Madde şu şekilde değiştirilmiştir: “*Savaş, çok yakın savaş tehdidi ve terör suçları halleri dışında ölüm cezası verilemez. Kanuna aykırı olarak elde edilmiş bulgular, delil olarak kabul edilemez. Hiç kimse, yalnızca sözleşmeden doğan bir yükümlülüğü yerine getirememesinden dolayı özgürlüğünden alıkonulamaz*”⁸³. Anayasa’da yer verilen bu düzenleme bilhassa iki açıdan önem arz etmektedir. Birincisi görüldüğü üzere Anayasada kanuna aykırı “*delilden*” değil, *kanuna aykırı “bulgudan”* bahsedilmektedir. Bulgu ise bulunan şeyi ifade etmekle, olaydan geriye kalan iz ve eser niteliğinde keşfe konu olan emare delillerini çağrıştırmaktadır. “Kanuna aykırı bulgular kavramının, arama sonucu elde edilen şeyleri yani belge, doküman, silah mermi, kan izi gibi bulguları ifade etmekle birlikte, tanık ifadesini kapsayıp kapsamadığı şüphelidir. Ancak öğretide Anayasanın bu maddesiyle kanuna aykırı biçimde elde edilmiş olan emare delillerinin değerlendirilemeyeceği şeklinde anlaşılmaması gerektiği ifade edilerek, kanuna aykırı bulgu kavramının “*kanuna aykırı delil*” olarak kabul edilmesinin hükmün düzenleniş amacına uygun olacağı isabetli olarak savunulmaktadır⁸⁴. Ayrıca “Türkiye’de bir sonraki Anayasa değişikliğiyle idamların tamamen kaldırıldığı tarihe kadar bu yeni düzenlemeyle ölüm cezalarının ciddi oranda kısıtlanmış olmasının da”, insan hakları açısından önemli olduğu düşünülebilir.

Anayasanın “Temel hak ve hürriyetlerin korunması” ile ilgili olan 40. Maddesinin ikinci fıkrasına şu hüküm eklenmiştir: “*Devlet, işlemlerinde, ilgili kişilerin hangi kanun yolları ve mercilere başvuracağını ve sürelerini belirtmek zorundadır*”⁸⁵. Bölükbaşı’na göre

⁸² DEMİRKIRAN, Eyüp Kaan, “*İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve 1982 Anayasası Bağlamında Etkili Başvuru Hakkı ve Adil Yargılanma Hakkının Kapsam Alanlarının Karşılaştırılması*”, Türk Alman Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:2, Sayı:1, 2020, s.59-60.

⁸³ Resmi Gazete, 17 Ekim 2001, Sayı:24566 (Mükerrer), s. 4.

⁸⁴ GÖDEKLİ, Mehmet, “*Türk Ceza Muhakemesinde Maddi Gerçeğe Ulaşmanın Ön Koşulu Olarak Hukuka Aykırı Delillerin Değerlendirilmesi Yasağı*”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:65, Sayı:4, 2016, s. 1823.

⁸⁵ Resmi Gazete, 17 Ekim 2001, Sayı:24566 (Mükerrer), s. 4.

“maddenin yansıması devletin tüm işlemlerinde gerçekleşmiştir. Yasama, yürütme ve yargı işlemlerinde bu düzenleme uygulanmaktadır. Yasamanın ve yargının idare fonksiyonuna ilişkin işlemleriyle yürütmenin işlemlerinde maddenin uygulanmasında herhangi bir tereddüt bulunmamaktadır. Yasama organının, yasama fonksiyonundan doğan işlemlerinde örneğin kanun gibi işlemlerde hükmün uygulanması konusunda tartışma bulunmaktadır⁸⁶”. Bunun dışında yargı organının temel parçası olan mahkemelerin vermiş oldukları kararlarında, düzenlemeyi uyguladığı ve bu kararlarında, kişilerin başvuru yapabilecekleri kanun yollarıyla başvuru süresinin gösterildiği ortaya çıkmaktadır.

1982 Anayasası'nın 41. Maddesi “ *Ailenin Korunması* ” ile ilgilidir. Bu maddenin 1.fikrasına “*ve eşler arasında eşitliğe dayanır*” ibaresi eklenmiştir⁸⁷. Erdem'e göre bilinen ve tanınan en eski kaynaklarda bile idarecilerin uygulamaya geçirmiş olmakla övündükleri ve bir şekilde kanun koyucu olanlardan, filozoflara herkesin temel amacı olarak ortaya konulan eşitlik ilkesi, modern hukuk sisteminin en temel hedeflerinden birini oluşturmaktadır. Eşitliği etkin kılmak amacıyla yapılan hukuki ve siyasi uğraş ve mücadeleler, neredeyse insanlığın ortaya çıktığı dönemde başlamış ve son derece zorlu olmuştur. Bu çerçevede günümüzde bunun en azından hukuk devleti anlayışının en temel esaslarından birisi olduğu hususunda tartışma yoktur⁸⁸. Dolayısıyla bu maddedeki düzenlemeyi, kadın erkek eşitliğini sağlama ve kadınları toplum içerisinde daha aktif hale getirme bağlamında olumlu bir düzenleme olarak görmek gerekir.

2001 değişiklikleri bağlamında yapılan Anayasa değişikliği neticesinde “*Kamulaştırma*” ile ilgili olan 46. Madde tamamen değiştirilmiştir. Söz konusu maddenin yeni hali şu şekildedir: “*Devlet ve kamu tüzel kişileri; kamu yararının gerektirdiği hallerde, gerçek karşılıklarını peşin ödemek şartıyla, özel mülkiyette bulunan taşınmaz malların tamamını veya bir kısmını, kanunla gösterilen esas ve usullere göre, kamulaştırmaya ve bunlar üzerinde idarî irtifaklar kurmaya yetkilidir*”: “*Kamulaştırma bedeliyle kesin hükme bağlanan artırım*

⁸⁶ BÖLÜKBAŞI, Mustafa Oğuzhan, “*Devlet İşlemlerinde Kanun Yolları, Merciler ve Başvuru Sürelerini Gösterme Yükümlülüğü (Anayasa'nın 40/2. Maddesi)*”, Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, Yıl:8, Sayı:15, 2020, s. 97.

⁸⁷ Resmi Gazete, 17 Ekim 2001, Sayı:24566 (Mükerrer), s. 4.

⁸⁸ ERDEM, Jülide Gül, “*Yargı Kararlarında Kanun Önünde Eşitlik İlkesi ve Kadın Erkek Eşitliği*”, Akademik Hassasiyetler Dergisi, Cilt:4, Sayı:8, s. 19.

bedeli nakden ve peşin olarak ödenir. Ancak, tarım reformunun uygulanması, büyük enerji ve sulama projeleri ile iskân projelerinin gerçekleştirilmesi, yeni ormanların yetiştirilmesi, kıyıların korunması ve turizm amacıyla kamulaştırılan toprakların bedellerinin ödenme şekli kanunla gösterilir. Kanunun taksitle ödemeyi öngörebileceği bu hallerde, taksitlendirme süresi beş yılı aşamaz; bu takdirde taksitler eşit olarak ödenir. Kamulaştırılan topraktan, o toprağı doğrudan doğruya işleten küçük çiftçiye ait olanlarının bedeli, her halde peşin ödenir. İkinci fıkrada öngörülen taksitlendirmelerde ve herhangi bir sebeple ödenmemiş kamulaştırma bedellerinde kamu alacakları için öngörülen en yüksek faiz uygulanır⁸⁹“.

Söz konusu maddeyle birlikte Anayasada kamulaştırma işlemlerinin nasıl olacağı hususu açık bir biçimde düzenlenmiştir. Bu çerçevede kamulaştırma ile devlet veya özel kamu tüzel kişileri tarafından özel mülkiyete ait olan mallara el konulmaktadır. Yani özel mülkiyete ait olan yerler kamuya dâhil edilmektedir. Bu, yapılırken de kamu yararı gözetilmektedir. Aynı zamanda başka birisine ait olan mallar, Anayasadaki düzenlemeye göre tamamen kanunlara riayet edilerek yapılmaktadır. Kanunlar çerçevesinde kamulaştırılan özel mülk sahibine peşin veya nakdi olarak ödeme yapılmaktadır⁹⁰. Kamulaştırma ile ilgili olarak yapılan bu düzenleme, günümüzde de aynen uygulanmakta olup; kamu yararı gözetilerek kanunlara uygun olarak kamulaştırma işlemlerine devam edilmektedir.

Anayasanın “Çalışma hakkı ve ödevi” ile ilgili olan 49. Maddesinin 2. fıkrası aşağıdaki şekilde değiştirilmiş ve 3.fıkrası yürürlükten kaldırılmıştır: “Devlet, çalışanların hayat seviyesini yükseltmek, çalışma hayatını geliştirmek için çalışanları ve işsizleri korumak, çalışmayı desteklemek, işsizliği önlemeye elverişli ekonomik bir ortam yaratmak ve çalışma barışını sağlamak için gerekli tedbirleri alır⁹¹“. Bu madde bağlamında gerçek bir biçimde eşitliğin sağlanabilmesi, Devletin yönetimde ekonomiye aktif olarak müdahalesini zorunlu hale getirmektedir. Bilhassa Anayasa’nın 49. Maddesinde açıkça belirtildiği gibi herkes için çalışma hakkının uygulamaya alınabilmesi ancak Devletin bazı kesimlerin istihdam alanlarında son derece aktif rol oynaması ile mümkündür. Bunu sağlamak için Devlet tarafından alınması

⁸⁹ Resmi Gazete, 17 Ekim 2001, Sayı:24566 (Mükerrer), s. 4.

⁹⁰ Tunç, Anayasa Tarihi ve Anayasaların Nitelikleri, 183-186.

⁹¹ Resmi Gazete, 17 Ekim 2001, Sayı:24566 (Mükerrer), s. 4.

lüzumlu olan tedbirlerin de Anayasa'nın 10. Maddesi gereği eşitliğe aykırı olmayacak; bunun aksine eşitlik ilkesinin bir gereği olarak kabulü zorunlu duruma getirilmelidir⁹².

“Sendika kurma hakkı” ile ilgili olan Anayasanın 51. Madde tamamen değiştirilmiştir. Söz konusu maddenin düzenlenmiş hali şu şekildedir: “Çalışanlar ve işverenler, üyelerinin çalışma ilişkilerinde, ekonomik ve sosyal hak ve menfaatlerini korumak ve geliştirmek için önceden izin almaksızın sendikalar ve üst kuruluşlar kurma, bunlara serbestçe üye olma ve üyelikten serbestçe çekilme haklarına sahiptir. Hiç kimse bir sendikaya üye olmaya ya da üyelikten ayrılmaya zorlanamaz. Sendika kurma hakkı ancak, millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâk ile başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması sebepleriyle ve kanunla sınırlanabilir. Sendika kurma hakkının kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunda gösterilir. Aynı zamanda ve aynı işkolunda birden fazla sendikaya üye olunamaz⁹³”.

51. Maddenin değiştirilmesiyle ilgili olarak Aydın'a göre, Anayasada kural olarak sendikaların serbestçe kurulması ilkesi benimsenmiştir. Bu maddeye göre işçiler ve işverenler önceden herhangi izin almadan sendikalar veya bunlara benzer üst kuruluşlar kurabilirler. Bu maddede sendikaların kuruluşlarında Devletin hiçbir durumda müdahale, katkı ya da engellemelerde bulunamayacağı hususu belirtilmektedir. Bunun dışında sendika çokluğu ilkesi geçerli sayılmaktadır. “Serbest kuruluş ilkesinin gereği olarak hiç kimse sendika kurucusu olma yönünde zorlanamaz. Sendikalara üye olma konusunda da serbestlik ilkesi benimsenmiştir. Çalışanlar ve işverenler sendikalara serbestçe üye olma ve üyelikten serbestçe çekilme haklarına sahiptir”. Anayasada kesin bir şekilde “Hiç kimse bir sendikaya üye olmaya ya da üyelikten ayrılmaya zorlanamaz” denilmektedir⁹⁴. Bu sayede sendikaya üyelik hususunda bağımsızlık tamamıyla güvence altına alınmaktadır. Esasında demokratik yönetimlerin ve anayasal sistemlerin gereği olarak sendikaya üye olabilme hürriyetinin işverenlere karşı olduğu kadar,

⁹² GÜNDÜZ, F. Ebru ve ÇEBİ BUĞDAYCI, M. Özge, “Sosyal Devlet İlkesinin Gereği Olarak Kamuda İstihdam Zorunluluğu”, Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:16, Sayı:1, 2021, 191.

⁹³ Resmi Gazete, 17 Ekim 2001, Sayı:24566 (Mükerrer), s. 4.

⁹⁴ AYDIN, “1982 Anayasasında Sendika Kurma Hakkı ve Sınırlanması”, s. 75-76

sendikalara karşı da korunması gerekir. Bunlara ek olarak kişiye herhangi bir sendikaya üye olup ya olmamak ya istediği zaman sendika üyeliğinden çıkabilme hakkı da tanınmalıdır.

Anayasasının 55. Maddesinde yer alan son fıkrası aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir: “ *Asgari ücretin tespitinde çalışanların geçim şartları ile ülkenin ekonomik durumu da göz önünde bulundurulur*⁹⁵”. Kahveci ve Pelek’e göre sosyal devlet anlayışı dikkate alındığında söz konusu maddenin, asgari ücret karşılığında çalışan kişilere ülkenin ekonomik durumu ve diğer sektörlerde çalışan personellerin durumuna paralel bir biçimde insan haysiyetine uygun bir yaşam seviyesini hedeflediği sonucu çıkmaktadır. “Söz konusu anayasal çerçeve üzerine 4857 Sayılı İş Kanunu’nun 39. Maddesi asgari ücretin iş sözleşmesi ile çalışıp çalışmamasından bağımsız olarak tüm işçileri kapsamasını hükme bağlamıştır. Bir başka deyişle, asgari ücretin kapsamı dışında bir ücretlendirme kanunen söz konusu değildir. Bu maddeye göre asgari ücretin amacı tüm işçilerin sosyal ve ekonomik koşullarının düzenlenmesidir ve her işçinin bu düzenlemeden faydalanma hakkı vardır”. Hükümler bu kadar açık bir biçimde düzenlenmiş olmasına rağmen pratikte uygulama aşamasında ücretin bağlayıcılığı son derece tartışmalıdır⁹⁶. Gerçekten de Türkiye’de kayıt dışı olarak yapılan istihdamın çok yaygın olmasına paralel olarak, ciddi bir sayıda çalışanların asgari ücretin altında çalıştırıldığı da bilinen bir gerçektir.

“Sosyal ve ekonomik hakların sınırı” ile ilgili olan 65.Madde, kenar başlığıyla beraber değiştirilmiştir. Kenar madde şu şekilde yeniden belirlenmiştir: “*XIII. Devletin iktisadi ve sosyal ödevlerinin sınırları*”. Madde ise tamamen değiştirilmiş ve şu şekilde yeniden yazılmıştır: “*Devlet, sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile belirlenen görevlerini, bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek malî kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirir*⁹⁷”. Bu değişiklikle maddeden “*ekonomik istikrarın korunması*” ibaresi çıkarılarak, bunun yerine “*bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri*” ibaresi getirilmiştir. “*Sosyal ve ekonomik hakların sınırı*” olan kenar başlık değiştirilerek, 4709 Sayılı Kanunun 22. Maddesinin gerekçesinde de belirtildiği gibi,

⁹⁵ Resmi Gazete, 17 Ekim 2001, Sayı:24566 (Mükerrer), s. 4.

⁹⁶ KAHVECİ, Mustafa ve PELEK, Selin, “*Asgari Ücret ve Politika: Asgari Ücreti Seçimler mi Belirliyor?*”, Amme İdare Dergisi, Cilt:54, Sayı:1, 2021, s. 105.

⁹⁷ Resmi Gazete, 17 Ekim 2001, Sayı:24566 (Mükerrer), s. 5.

maddenin içeriğine uygun hale getirilmiştir. Esasında 65. Maddedeki değişiklik, sadece bir ifade özgürlüğüyle ilgili bir düzenleme değildir. Ekonomik istikrarın korunması gibi tam olarak belli olmayan bir ifade yerine amaca uygun öncelik ibaresinin getirilmiş olması uygun bir düzenleme olarak değerlendirilebilir. Bununla beraber, Devlete iktisadi kaynaklarının yeterliliği bağlamında bir vazife yüklenmiş olması, ülkenin ekonomik istikrarını koruyucu bir nitelik taşıdığı şeklinde değerlendirilmektedir. İktidarda bulunan yöneticiler, sosyal yükümlülüklerini yerine getirirken en başta temel nitelikte olan ihtiyaçları göz önünde dikkate alacaklardır⁹⁸.

“Seçme, seçilme ve siyasî faaliyette bulunma haklar” ile ilgili olan 67. Madde, ciddi oranda değiştirilmiştir. Bu bağlamda, söz konusu maddenin 5. fıkrasına “*askerî öğrenciler,*” ifadesinden sonra gelecek şekilde “*taksirli suçlardan hüküm giyenler hariç*” ibaresi eklenmiş ve “*bulunan tutukluların seçme haklarını kullanmalarında,*” ibaresi “*oy kullanılması ve*” olarak değiştirilmiş ve bu maddeye aşağıdaki son fıkra dahil edilmiştir. “*Seçim kanunlarında yapılan değişiklikler, yürürlüğe girdiği tarihten itibaren bir yıl içinde yapılacak seçimlerde uygulanmaz*”⁹⁹. İba'ya göre söz konusu maddede yapılan düzenlemeyle birlikte “*taksirli suçlardan hüküm giyenler oy kullanma yasağı dışına çıkarılmış ve ceza infaz kurumları ve tutukevlerinde oy kullanılması konusunda Yüksek Seçim Kurulu'na verilen göreve açıklık getirilmiştir*”¹⁰⁰. Ayrıca seçim kanunlarında yeninde yapılan düzenlemelerin uygulanması hususunda öngörülen kayıt, seçim kanunları yoluyla sağlanabilecek siyasal avantajların ve istismarların önlenmesini amaçlamıştır.

1982 Anayasası'nın “*Siyasî partilerin uyacakları esaslar*” ile ilgili kısmı düzenleyen 69. Maddesi, büyük oranda değiştirilmiştir. Bu bağlamda söz konusu maddenin 6.fıkrasına aşağıdaki ibare ile 7.fıkrasından sonra gelecek şekilde aşağıdaki ibare eklenmiş ve son fıkra şu şekilde düzenlenmiştir: “*Bir siyasî parti, bu nitelikteki fiiller o partinin*

⁹⁸ DİNLER, Veysel, “*Devletin İktisadi ve Sosyal Ödevlerinin Sınırı Açısından İdarenin Sorumluluğu*”, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:1, Sayı:1, 2008, s. 5.

⁹⁹ Resmi Gazete, 17 Ekim 2001, Sayı:24566 (Mükerrer), s. 5.

¹⁰⁰ İBA, Şeref, “*Türk Parlamento Hukuku Açısından Son Anayasa Değişiklikleri*”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:51, Sayı:1, 2002, s. 88.

üyelerince yoğun bir şekilde işlendiği ve bu durum o partinin büyük kongre veya genel başkan veya merkez karar veya yönetim organları veya Türkiye Büyük Millet Meclisindeki grup genel kurulu veya grup yönetim kurulunca zımnen veya açıkça benimsendiği yahut bu fiiller doğrudan doğruya anılan parti organlarınca kararlılık içinde işlendiği takdirde, söz konusu fiillerin odağı haline gelmiş sayılır. Anayasa Mahkemesi, yukarıdaki fıkralara göre temelli kapatma yerine, dava konusu fiillerin ağırlığına göre ilgili siyasî partinin Devlet yardımından kısmen veya tamamen yoksun bırakılmasına karar verebilir. Siyasî partilerin kuruluş ve çalışmaları, denetlenmeleri, kapatılmaları ya da Devlet yardımından kısmen veya tamamen yoksun bırakılmaları ile siyasî partilerin ve adayların seçim harcamaları ve usulleri yukarıdaki esaslar çerçevesinde kanunla düzenlenir¹⁰¹“.

69. Maddede yapılmış olan söz konusu değişiklikle "odak" hali tanımlanmış ve bu odağa birtakım şartlar getirilerek buradaki kavram anlaşmazlığının ortadan kaldırılmak istendiği açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda herhangi bir siyasi partinin tamamen kapatılmasının, yalnızca Anayasanın 68 Maddesinin 4. fıkrasındaki yaptıklarının odağı haline gelmiş olması koşulluyla mümkün olabileceği şartı getirilmiştir. Yapılan yargılama neticesinde kapatılan bir siyasi partiyle ilişkili olan üye çoğunluğunu oluşturduğu yeni bir siyasi partinin de kapatılacağına ait olan hüküm, söz konusu durumun tespitinin oldukça zor olmasından dolayı yürürlükten kaldırılmıştır. Ayrıca bu değişikliklerde, siyasi partiler için kapatmanın yanı sıra Hazine yardımından yoksun bırakılma yaptırımı da getirilmiştir. Böylece Anayasa Mahkemesine, bir tüzel kişiye uygulanması mümkün en ağır yaptırım olan kapatma yerine, daha hafif bir ara yaptırım uygulama imkânı verilmiş olunuyordu.

3 Ekim 2001'de yapılan Anayasa değişiklikleri içerisinde "Dilekçe hakkını" düzenleyen 74. Madde yeniden düzenlenmiştir. Buna göre, 74. Maddenin 1. fıkrasına "*Vatandaşlar*" kelimesinden sonra gelmek üzere "*ve karşılıklılık esası gözetilmek kaydıyla Türkiye'de ikamet eden yabancılar*"; 2. fıkrasına, "*sonucu*" kelimesinden sonra gelmek üzere "*gecikmeksizin*" sözcüğü eklenmiştir. Böylece Türk vatandaşlarının sahip oldukları parlamentoya dilekçeyle başvurma hakkı, "*karşılıklılık esası gözetilmek kaydıyla*" yabancılara da tanınmış olunuyordu.

¹⁰¹ Resmi Gazete, 17 Ekim 2001, Sayı:24566 (Mükerrer), s. 5.

Anayasanın meclisin görev ve yetkilerini düzenleyen 87. Maddesinde mevcut olan “*Anayasanın 14. Maddesindeki fiillerden dolayı hüküm giyenler hariç olmak üzere*” ifadesi kaldırılmış; “*genel ve özel af ilanına*” ifadesinden önce gelmek suretiyle “*Türkiye Büyük Millet Meclisi üye tamsayısının beşte üç çoğunluğunun kararı ile*” ibaresi eklenmiştir¹⁰². Ayrıca “*Kanunların Cumhurbaşkanınca yayımlanması*” hükmünü düzenleyen 89. Maddesinin 2. fıkrasına “*Yayımlanmasını*” sözcüğünden sonra gelecek şekilde “*kısmen veya tamamen*” ifadesiyle son cümlesinden önce gelmek suretiyle şu cümle eklenmiştir¹⁰³: “*Cumhurbaşkanınca kısmen uygun bulunmama durumunda, Türkiye Büyük Millet Meclisi sadece uygun bulunmayan maddeleri görüşebilir*”.

1982 Anayasası'nın 100. Maddesi, “*Meclis soruşturması*” ile ilgilidir. Söz konusu maddenin 1. fıkrasında geçen “*karara bağlar*” ifadesinden önce gelmek suretiyle “*gizli oyla*” ibaresi, 2. fıkrasının sonuna ise “*Bu süre içinde raporun Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına teslimi zorunludur.*” ibaresi eklenmiş ve 3. fıkrası şu şekilde değiştirilmiştir: “*Rapor Başkanlığa verildiği tarihten itibaren on gün içinde dağıtılır, dağıtımından itibaren on gün içinde görüşülür ve gerek görüldüğü takdirde ilgilinin Yüce Divana sevkine karar verilir. Yüce Divana sevk kararı ancak üye tamsayısının salt çoğunluğunun gizli oyuyla alınır*”.

Yukarıda değiştirildiği ifade edilen 100. Maddeye bağlı olarak 105 ve 106. Maddeler üzerinde de bir değerlendirme yapmak gerekir. Bilindiği üzere “*genel görüşme*” ve “*meclis araştırması*” muhafaza edilmiş olmakla birlikte bu ikisinin nasıl işleyeceği, Meclis İçtüzüğünde açık bir biçimde belirlenmiştir. 1982 Anayasası değişikliği sonucunda “*Meclis Soruşturması*” farklı bir biçimde düzenlenmiş, “*Meclis Soruşturmasını*” düzenlemiş olan 100. Madde büyük bir oranda değiştirilerek bununla ilgili olan hükümler, 105 ve 106. Maddelerde yeniden düzenlenmiştir. Maddenin önceki halinde yer alan “*Bakanlar Kurulunu ve bakanları denetlemek*” ifadesi, düzenlenen maddenin yeni halinden çıkarılarak yerine herhangi bir yeni ibare eklenmemiştir. Bu husus, doktrinde ciddi bir şekilde eleştirilmektedir. Kaldırılan adı geçen ibare yerine “*Cumhurbaşkanını, Cumhurbaşkanı yardımcılarını ve bakanları denetlemek*” veya “*yürütme organını denetleme*” ibareleri

¹⁰² Tunç, Anayasa Tarihi ve Anayasaların Nitelikleri, s.183-186.

¹⁰³ Resmi Gazete, 17 Ekim 2001, Sayı:24566 (Mükerrer), s. 5.

konabilirdi¹⁰⁴. Fakat söz konusu ibare 87. Maddeye konulmamış olsa da yapılan yeni Anayasa değişikliğiyle 1982 Anayasası'nın 98, 105 ve 106/5,-6 Maddelerine göre TBMM, Cumhurbaşkanını ve Cumhurbaşkanı yardımcılarını başta olmak üzere bakanları denetleme yetkilerine haiz duruma getirilmiştir.

1982 Anayasası'nda "Milli Güvenlik Kurulu", 118. Maddede düzenlenmiştir. Söz konusu maddenin 1.fıkrasıyla 3. fıkrasının ilk cümlesi aşağıda verilen şekilde ve 3. fıkrasının son cümlesinde bulunan "öncelikle dikkate alınır" ibaresi "değerlendirilir" şeklinde değiştirilmiştir: "Milli Güvenlik Kurulu; Cumhurbaşkanının başkanlığında, Başbakan, Genelkurmay Başkanı, Başbakan yardımcılarını, Adalet, Milli Savunma, İçişleri, Dışişleri Bakanları, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanları ve Jandarma Genel Komutanından kurulur. Milli Güvenlik Kurulu; Devletin millî güvenlik siyasetinin tayini, tespiti ve uygulanması ile ilgili alınan tavsiye kararları ve gerekli koordinasyonun sağlanması konusundaki görüşlerini Bakanlar Kuruluna bildirir".

118. Maddedeki değişiklikle ilgili olarak Nacak'a göre, bu değişikliğin Milli Güvenlik Kurulunda yer alan sivil idarecilerin sayılarında tekrar bir belirsizliğe sebep olduğunu söylemek mümkündür. Zira Milli Güvenlik Kurulu üyeleri arasına eklenmiş olunan Başbakan Yardımcılarının sayısı hususunda kesin bir hüküm bulunmamaktadır. "Bakanlar Kurulunda kaç Başbakan Yardımcısının bulunacağı kanunla düzenlenmektedir". Bundan dolayı Başbakan Yardımcılarının kaç kişi olması gerektiği hususu, kanun değişikliğiyle çok kolay bir biçimde değiştirilirdi. Bu arada 2001'deki Anayasa değişikliği İle Milli Güvenlik Kurulu'ndaki sivil idareci sayısı da arttırılmıştır. 1982 Anayasası'nın değiştirilmeden önceki halinde kurulda askeri idareciler çok daha fazla iken değişiklik neticesinde sivil idarecilerin daha ağırlıklı hale geldiği anlaşılmaktadır¹⁰⁵. Esasında bu değişiklik, Türkiye'de 2017 yılında Başbakanlık kurumunun kaldırılmasından öncedir. Bu konuyla ilgili 2017 yılında yeniden bir düzenleme yapılmıştır.

¹⁰⁴ DÖNMEZ, Gökhan, "2017 Anayasa Değişiklikleri Çerçevesinde Türkiye'de Meclis Soruşturması", Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:25, Sayı: 42, 2020, s. 44.

¹⁰⁵ NACAK, Osman, "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin Milli Güvenlik Kurulu Üzerindeki Etkileri", Yönetim ve Ekonomi Dergisi, Cilt:29, Sayı:2, 2022, s. 375.

2001 yılında yapılan Anayasa değişikliği kapsamında düzenlenen son madde ise Anayasa Mahkemesi'nin “Çalışma ve yargılama usulünü” belirten 149. Maddesidir. Söz konusu maddenin 1.fıkrasında geçen “iptale” sözcüğünden sonra gelmek suretiyle “ve siyasî parti davalarında kapatılmaya” ifadesi eklenmiş, “üçte iki” ibaresi “beşte üç” şeklinde değiştirilmiştir¹⁰⁶. Bu maddede yapılan değişiklik ile Anayasa değişikliklerinde “iptal kararı vermek için gerekli olan çoğunluk üçte ikiden beşte üçe indirilmiş”; “siyasi parti kapatılmaya ilişkin davalarda ise kapatma kararı verebilmek için gerekli çoğunluk, salt çoğunluktan beşte üç çoğunluğa yükseltilmiştir”. 1982 Anayasası'nın 149 Maddesinde 2001'de yapılan değişiklikler içerisinde “hukuk devleti” ile ilgili olanı, parti kapatma ile ilgili olan kararlarda “salt çoğunluk” yerine “beşte üç çoğunlukla” verilmesini öngören ve “parti kapatmayı zorlaştıran” değişikliktir¹⁰⁷. Bu değişiklik sayesinde Anayasa Mahkemesi'nin siyasi partilerin varlığı için teminat olma ve temel hak ve hürriyetleri koruyucu niteliği fazla olmasa da öne çıkarılmıştır. Siyasi partilerle ilgili olabilecek hürriyetleri arttırabilecek olan bu değişikliğin hukuk devleti anlayışıyla uyumlu olduğu söylenebilir.

1982 Anayasası'nda 2001'de yapılan değişiklikle geçici 15. Maddenin son fıkrası, anayasadan çıkartılmıştır. Geçici Maddenin son fıkrası, 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra 1983 yılında yapılan genel seçimler sonucu oluşan “TBMM Başkanlık Divanı oluşturuluncaya kadar geçen süre içinde çıkarılan kanun, kanun hükmünde kararname, diğer karar ve tasarrufların Anayasa'ya aykırılığının ileri sürülemeyeceğini” öngörüyordu. Bu süreçte çıkarılmış olunan kanun ve “kanun hükmünde kararnamelerin” sayısı ve toplumsaldaki durumları dikkate alındığında, bunların “yargı denetimine” açılmasının insan hakları, demokratik devlet ve hukuk devleti açısından taşıdığı değer son derece önemlidir¹⁰⁸. Dolayısıyla bu maddenin son fıkrasının Anayasadan çıkartılmış olması, hukuk devletinin varlığı açısından gerekli ve zorunlu olan bir değişikliğin gerçekleştirilmesi anlamını taşımaktadır.

¹⁰⁶ Resmi Gazete, 17 Ekim 2001, Sayı:24566 (Mükerrer), s. 5.

¹⁰⁷ Tunç, Anayasa Tarihi ve Anayasaların Nitelikleri, s.183-186.

¹⁰⁸ ERDEM, Fazıl Hüsnü, “1982 Anayasasının Serüveni”, *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arşivi*, Sayı:15, 2016, s. 168.

IV. SONUÇ

12 Eylül Askeri Darbesi neticesi hazırlanan 1982 Anayasası, Türk anayasacılık tarihindeki en uzun anayasa özelliğini taşımaktadır. 1982 Anayasası'nın ilk dönemleri olarak değerlendirilen 1987-2001 yılları arasındaki sürede geçirdiği evrimi ve yapılan değişiklikleri ortaya çıkarmak amacıyla hazırlanan bu çalışmada birçok husus üzerinde durulmuştur. Sadece Anayasa değişikliklerini değil; aynı zamanda konuyla ilgili kavram ve tarihsel süreci de irdeleyen bu makalede, 1982 Anayasası'nın 1987'den başlamak üzere 2001'e kadar çok sayıda değişikliğin yapılarak yürürlüğe konulduğu açık bir biçimde ortaya çıkarılmıştır.

9 Kasım 1982'de Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe girdiği tarihten itibaren 1982 Anayasası'na yönelik olarak başta toplumun birçok kesimi olmak üzere çok sayıda yerden yoğun eleştiriler olmuştur. Anayasaya karşı çok sayıda yerden gelen eleştirilerin yoğunlaşması üzerine 1982 Anayasası'nda 1987'de referandum yapmak suretiyle başlayan değişiklikler 1988 referandumu, 1993, 1995, 1999 ve 2001 yılında yapılan düzenlemelerle devam edilmiştir. Bu çerçevede dünyadaki gelişmelerin Türkiye'de yaratmış olduğu durumun sonucu olarak Anayasanın maddelerinde değişiklikler yapılmıştır. Bunun dışında 1990'lardan itibaren ülke genelinde yaşanan toplumsal krizlere çözüm bulmak amacıyla Anayasa maddelerinde düzenlemelerin yapılması, zorunlu bir hal almıştır. Ayrıca Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne giriş çabaları da, 1982 Anayasası'nın yeniden düzenlenmesini mecbur hale getiren bir diğer sebep olmuştur.

1982 Anayasası'ndaki ilk değişiklik 6 Eylül 1987 tarihinde yapılan referandum sonucu olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki üçüncü referandumda 1980 Askeri Darbesi sonucu siyasi yasaklı duruma getirilmiş olan parti liderlerine yönelik yasakların kaldırılmasıyla ilgili olmuştur. Bu çerçevede yapılan halkoylaması sonucu 1982 Anayasası'nın Geçici 4. Maddesi değiştirilmiş ve siyasi yasaklar kaldırılmıştır. Anayasadaki ikinci değişiklik ise 127. Maddede değişiklik yapılarak mahalli seçimlerin bir yıl erkene alınması için olmuştur. Yapılan halkoylaması neticesi halkın %65'i yerel seçimlerin öne alınmasına dair öneriye ret oyu vermiş ve kabul etmemiştir. Böylece Özal Hükümeti'nin yerel seçimlerin öne alınması isteği, kabul edilmemiş olunuyordu.

1982 Anayasası ile ilgili ilk önemli değişiklik 1993'te olmuştur. Bu bağlamda 8 Temmuz 1993'te 1982 Anayasası'nda yapılan

değişikle birlikte özel radyo ve televizyon kurma serbestisi getirilmesi için Anayasanın 133. Maddesi değiştirilmiştir. Söz konusu maddenin değiştirilmesiyle birlikte Türkiye'de günümüzde son derece yaygın olan özel kanal ve radyolar serbest hale getirilmiştir. Daha önce sadece devletin radyosu ve televizyonu varken; söz konusu maddenin değiştirilmesi sonucunda özel kanallar da serbest olarak yayın yapmaya başlamıştır. Bu da, temel hak ve özgürlükler bağlamında son derece önemli bir değişiklik olarak değerlendirilmektedir.

23 Temmuz 1995'te yapılan Anayasal değişiklikle başlangıç metni, 33, 53, 67, 68, 69, 75, 84, 85, 93, 127, 135, 149. ve 171. maddeleri yeniden düzenlenmiş ve 52. madde de yürürlükten kaldırılmıştır. Gerçekten de 1995'te yapılan Anayasa değişikliği, daha önce yapılan değişiklikler içerisindeki en kapsamlı olanıdır. Öncelikle Anayasanın başlangıç metni değiştirilmiş ve 12 Eylül Askeri Darbesi'ne yapılan atıflar ortadan kaldırılarak Anayasaya daha demokratik bir özellik kazandırılmaya çalışılmıştır. Yine bu tarihte yapılan anayasa değişikliğiyle dernek kurma daha kolay hale getirilmeye çalışılmış ve kamu çalışanlarına da işçilerde olduğu gibi toplu görüşme hakkı verilmiştir. Ayrıca 52. Madde kaldırılarak sendika üyelerinin siyasi partilere üye olmaları mümkün hale getirilmiştir. Bunun dışında Anayasanın 67. Maddesi değiştirilerek yurtdışında yaşayan Türk vatandaşlarına oy kullanma hakkı getirilmiş, cezaevlerinde bulunan hüküm giymemiş tutuklulara da oy kullana hakkı verilmiş ve son olarak seçmen 19'dan 18'e indirilmiştir.

1995'te yapılan Anayasa değişikliği yukarıda sayılanlarla sınırlı kalmamıştır. Bunların yanında temel hak ve özgürlükler açısından önem arz eden siyasi partilerin yurt dışında teşkilatlarını kurmalarını ve bunların Türkiye'de gençlik ve kadın kolları gibi teşkilatların kurulmasını engelleyen 68 ve 69. Maddeler yeniden düzenlenerek yasaklar kaldırılmıştır. Meclise katılımı arttırmak amacıyla 75. Madde değiştirilmiş ve milletvekili sayısı 550'ye çıkarılmıştır. Ayrıca öğretim üyeleri gibi üniversite öğrencilerine de siyasi partilere üye olabilmeleri mümkün hale getirilmiştir. Esasında 1995 yılında çok sayıda madde değişikliği vardır, ancak sonuç bölümüne demokrasi ve anayasa açısından bunların en önemli olanları alınmıştır. Bunlardan birisi de siyasi partilerin uyacakları esasları düzenleyen 14. Madde değiştirilmiş ve partilerin söz konusu maddede belirtilen esaslara uyma zorunlulukları kaldırılarak söz konusu ilkelerin kanunla belirlenmesi anlayışı getirilmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi bu düzenlemelerdeki temel amaç, Türkiye Cumhuriyeti'ne daha demokratik bir nitelik kazandırmak olmuştur.

1982 Anayasası'nda 1999 yılında birincisi 18 Haziran ve ikincisi de 13 Ağustos'ta olmak üzere toplamda iki adet değişiklik yapılmıştır. Bu bağlamda 18 Haziran 1999'da Anayasa'nın 143. Maddesinde yapılan değişiklik neticesi Devlet Güvenlik Mahkemelerinin yapısı değiştirilmiş ve askeri üyelikler lağvedilerek yerlerine sivil üyeler atanması hususu getirilmiştir. 13 Ağustos 1999'da ise 1982 Anayasası'nın 47, 125 ve 155. Maddelerinde değişiklik yapılmıştır. Bu bağlamda 47. Maddedeki düzenlemeyle özelleştirme Anayasaya dahil edilmiş, 125. Maddedeki değişiklikle Anayasanın amir hükmü olan idarenin her türlü eylem ve işlemlerine karşı yargısal denetimin yapılma zorunluluğu getirilmiştir. Son olarak 155. Maddede yapılan düzenlemeyle “İmtiyaz şartlaşma ve sözleşmeleri”, Danıştay'ın inceleme yapacağı konular arasından çıkartılarak sadece görüş bildirebileceği hususlar arasına alınmıştır.

1982 Anayasası'nda 3 Ekim 2001 tarihinde yapılan 6. değişiklik, Avrupa Birliği müktesebatına uyum çalışmaları çerçevesindeki en kapsamlı değişiklik olarak bilinmektedir. Bu düzenlemeyle Anayasa'nın başlangıç metninin yanı sıra 13, 14, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 28, 31, 33, 34, 36, 38, 40, 41, 46, 49, 51, 55, 65, 66, 67, 69, 74, 86, 87, 89, 94, 100, 118. ve 149. Maddeler ile geçici 15. Maddelerde birtakım değişiklik ve düzenlemeler yapılmıştır. Söz konusu maddelerdeki değişikliklerle ilgili olarak makalenin üçüncü bölümünde son derece kapsamlı analizler yapılmıştır. Burada ise konunun önemi bakımından sadece en önemli madde değişikliklerine değinilmiştir. Bu bağlamda temel hak ve hürriyetleri güvence altına almak için 19. Madde değiştirilmiş ve kolluk kuvvetleri tarafından yakalanan kişilerin en geç 48 saat içerisinde mahkemeye çıkarılması hususu getirilmiştir. Bunun gibi bilhassa özel hayatın korunması için Anayasanın 20. Maddesinde değişiklik yapılmış ve kanuni bir emir olmadıkça hiçbir kimsenin konutuna girilemeyeceği ve eşyalarına el konulamayacağı hususu getirilmiştir. Bunun gibi 22. Madde de yeniden düzenlenmiş ve haberleşme hürriyeti daha fazla güvence altına alınmıştır.

2001 yılında yapılan en önemli düzenlemelerden birisi, kadın erkek eşitliğiyle ilgilidir. Zira 41. Maddede yapılan değişiklikle birlikte kadın ve erkek eşitliği anayasaya girmiştir. Aynı şekilde 33. Madde ile herkese istediği derneğe üye olma ya da üye olduğu dernekten çıkma hürriyeti Anayasal güvence altına alınmış ve 34. Maddede yapılan düzenlemeyle de toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleyebilmek için herhangi bir kurumdan izin alma mecburiyeti kaldırılmıştır. 2001 yılında yapılan bir diğer değişiklik de 49. Maddede olmuş ve memur olanların dışında iş sahibi olmayan kişilerin de Devlet koruması altına alınacak

şekilde yeniden düzenlenmiştir. Bunlar gibi 51, 55, 65, 66, 67, 69, 74, 86, 87, 89, 94, 100, 118. ve 149. Maddeler ile geçici 15. Maddelerde yeniden düzenlenmiştir. Üçüncü bölümde ayrıntılı bir biçimde izah edildiği üzere söz konusu değişiklikler, daha çok hak ve hürriyetleri teminat altına almak için yapılmıştır.

KAYNAKÇA

A. TBMM Arşivi

- TBMMTD, 17 Mayıs 1987, 17. Dönem, 40. Cilt, s. 548.
TBMMTD, 2 Ağustos 1988, 18. Dönem, 13. Cilt, s.13.
TBMMTD, 18 Temmuz 1995, 18. Dönem, 92. Cilt, s. 341.
TBMMTD, 23 Temmuz 1995, 19. Dönem, 93. Cilt, s. 321.
TBMMTD, 17 Haziran 1999, 21. Dönem, 2. Cilt, s. 55.
TBMMTD 15 Haziran 1999, 21.Dönem, 1. Cilt, s. 354.
TBMMTD, 10 Ağustos 1999, 21. Dönem, 9. Cilt, s. 40.

B. Resmi Gazete

- Resmi Gazete, 9 Kasım 1982, Sayı:17.863.
Resmî Gazete, 12 Eylül 1987, Sayı: 19.572, s. 1.
Resmi Gazete, 10 Temmuz 1993, Sayı: 21633, s. 3.
Resmi Gazete, 26 Temmuz 1995, Sayı:22.355, s. 3-8.
Resmi Gazete, 18 Haziran 1999, Sayı: 23.729 Mükerrer, s. 1.
Resmi Gazete, 14 Ağustos 1999, Sayı: 23.786, s. 16.
TBMM, 18 Eylül 2001, 21. Dönem, 69. Cilt, 2001, s. 733.
Resmi Gazete, 17 Ekim 2001, Sayı:24.566 (Mükerrer), s. 1-7.

C. Telif Eserler

- AKSOY İPEKÇİOĞLU, Pervin, “*Yakalama ve Gözaltına Alma Koruma Tedbirleri*”, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:9, Özel Sayı, 2007, s. 1215-1254.
ARSLAN, Mustafa, “*Yasama Dokunulmazlığı*”, Hasan Kalyoncu Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:11, Sayı:22, 2021, s. 71-105.
ARSLAN, Zühtü, “*Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlanması: Anayasanın 13. Maddesi Üzerine Bazı Düşünceler*”, Anayasa Yargısı Dergisi, Cilt:18, Sayı:1, 2002, s. 139-154.

- ASLAN, Zehreddin, “*Meslek Kuruluşlarına Zorunlu Üyeliğin Üzerine Hukuki Bir Değerlendirme*”, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 15, Özel Sayı, 2013, s.1229-1240.
- AŞIKOĞLU, Rıza, “*Türkiye’de Özelleştirme*”, Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt:10, Sayı:1, 1992, s. 265-280.
- AYDIN, Mesut, “*1982 Anayasasında Sendika Kurma Hakkı ve Sınırlanması*”, İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:3, Sayı:2, 2016, s. 61-100.
- BASMACI, Göksel, “*Koalisyon Hükümetlerinde Basın Özgürlüğü: Doğru Yol Partisi ve Sosyal Demokrat Halkçı Parti/Cumhuriyet Halk Partisi Örneği (1991-1996)*”, Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi, Sayı:33, 2019, s. 63-79.
- BÖLÜKBAŞI, Mustafa Oğuzhan, “*Devlet İşlemlerinde Kanun Yolları, Merciler ve Başvuru Sürelerini Gösterme Yükümlülüğü (Anayasa’nın 40/2. Maddesi)*”, Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, Yıl:8, Sayı:15, 2020, s. 97-122.
- CAN, Osman, *Anayasa Değişiklikleri ve Anayasayı Açıklama Özgürlüğü*, Anayasa Yargısı Dergisi, Cilt:18, Sayı:1, 2002, s.1-27.
- ÇELEBİ, Onur, “*Siyasi Yasakların Sonu: 6 Eylül 1987 Referandumunda Erdal İnönü ve Bülent Ecevit’in Faaliyetleri*”, History Studies, Cilt:13, Sayı:1, 2013, s.301-322.
- DEMİRKIRAN, Eyüp Kaan, “*İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve 1982 Anayasası Bağlamında Etkili Başvuru Hakkı ve Adil Yargılanma Hakkının Kapsam Alanlarının Karşılaştırılması*”, Türk Alman Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:2, Sayı:1, 2020, s. 49-88.
- DEMİRKOL, Mustafa, “*Kişi Hak ve Hürriyetlerinin Korunması Karşısında Anayasa Madde.13, Bu Hükme Aykırı Yasal Düzenleme ve Faaliyetlerin Anayasa Madde.11 Açısından Değerlendirilmesi*”, Balkan Sosyal Bilimler Dergisi, Özel Sayı, 2017, s. 17-27.

- DİNLER, Veysel, “ *Devletin İktisadi ve Sosyal Ödevlerinin Sınırı Açısından İdarenin Sorumluluğu*”, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:1, Sayı:1, 2008, s. 19-28.
- DÖNMEZ, Gökhan, “*2017 Anayasa Değişiklikleri Çerçevesinde Türkiye’de Meclis Soruşturması*”, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:25, Sayı: 42, 2020, s. 39-66.
- EKİNCİ, Bezar Eylem “ *Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Düzenleme Hakkı Bakımından Bildirim Usulünün Kapsamı*”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:68, Sayı:4, 2019, s. 753-794.
- ERCAN, Mehmet Sercan, “*Anayasa Mahkemesi Kararları Işığında Siyasal Parti Yasakları*”, İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:3, Sayı:1, 2016, s. 49-70.
- ERDEM, Fazıl Hüsnü, “*1982 Anayasasının Serüveni*”, *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arşivi*, Sayı:15, 2016, s. 128-173.
- ERDEM, Jülide Gül, “*Yargı Kararlarında Kanun Önünde Eşitlik İlkesi ve Kadın Erkek Eşitliği*”, Akademik Hassasiyetler Dergisi, Cilt:4, Sayı:8, s. 19-44.
- EROĞUL, Cem, “*Altıncı Anayasa Değişikliği*”, Mülkiye Dergisi, Cilt:25, Sayı:231, s. 271-288.
- ESEN, Bülent Nuri, *Anayasa Hukuku*, Resimli Posta Matbaası, Ankara 1970.
- EVREN TOPUZKAMIŞ, Şafak, “ *1982 Anayasasında Temel Hak ve Özgürlükler*”, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:21, Özel Sayı, 2019, s. 1782.
- FENDOĞLU, Hasan Tahsin, “*2001 Anayasa Değişikliği Bağlamında Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlanması AY. Md 13.*”, Anayasa Yargısı Dergisi, Cilt:18, Sayı:1, 2002, s. 111-149.
- GÖDEKLİ, Mehmet, “*Türk Ceza Muhakemesinde Maddi Gerçeğe Ulaşmanın Ön Koşulu Olarak Hukuka Aykırı Delillerin Değerlendirilmesi Yasağı*”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:65, Sayı:4, 2016, s. 1815-1924.
- GÖZLER, Kemal, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi, Bursa 2000.

- GÖZLER, Kemal, “*Anayasa Değişikliği Kanunları Üzerinde Cumhurbaşkanının Yetkileri*”, Ankara Barosu Dergisi, Sayı:4, 2001, s. 35-52.
- GÜMÜŞ, Mustafa, “*Dernekler Mevzuatında Son Dönemde Yapılan Değişikliklerin Örgütlenme Özgürlüğüne Etkileri*”, Ankara Barosu Dergisi, Cilt:80, Sayı:3, 2022, s. 469-501.
- GÜNDÜZ, F. Ebru ve ÇEBİ BUĞDAYCI, M. Özge, “*Sosyal Devlet İlkesinin Gereği Olarak Kamuda İstihdam Zorunluluğu*”, Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:16, Sayı:1, 2021, 183-133.
- İBA, Şeref, “*Türk Parlamento Hukuku Açısından Son Anayasa Değişiklikleri*”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:51, Sayı:1, 2002, s. 79-95.
- KAHVECİ, Mustafa ve PELEK, Selin, “*Asgari Ücret ve Politika: Asgari Ücreti Seçimler mi Belirliyor?*”, Amme İdare Dergisi, Cilt:54, Sayı:1, 2021, s. 99-131.
- KANDEMİR, Murat, “*Toplu İş Sözleşmesinin Uygulanma Alanı*”, Çalışma ve Toplum Dergisi, Cilt:4, Sayı:39, 2013, s. 167-214.
- KARAKOÇ, Rıfat , “*1982 Anayasası'nın Siyasi Partilere İlişkin Düzenlemeleri Üzerine Bir Değerlendirme*”, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:3, Sayı:2, 2013, s. 55-70.
- KARAN, Ulaş, İfade Özgürlüğü (Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru El Kitapları Serisi 2, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara 2018.
- KATOĞLU, Tuğrul, “*Devlet Güvenlik Mahkemelerinde Uygulanan Yargılama Usulünün Genel Yargılama Usulünden Farkları*”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt:49, Sayı:3, 1994, s.255-274.
- KILIÇ, Fethi ve YALÇIN ATALAY, Nurhan, “*1982 Anayasasında 2010 Tarihine Kadar Yapılan Değişiklikler*”, Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt:6, Sayı:5, 2023, s. 691-700.
- KILIÇOĞLU, M. Sinan, “*1982 Anayasası'nın Bir İmkânsız: “Temsilde Adalet ve Yönetimde İstikrar” İlkesi*”, Erzincan Binali Yıldırım

- Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:20, Sayı:3-4, 2016, s. 1-14.
- KOÇ, Emin, “*Türk Hukuku’nda Devlet İşlemlerine Karşı Başvuru Yollarını Gösterme Yükümlülüğü*”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı:145, 2019, s. 301-348.
- KUBALI, Hüseyin Nail Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar ve Siyasi Rejimler), Kurtulmuş Matbaası, İstanbul 1971.
- KURŞUNCU, Talip ve SAFİ, İsmail, “*Referandum ve Plebisit Kavramları Doğrultusunda Türkiye’nin Referandum ve Plebisit Tarihi*”, International Journal of Entrepreneurship and Management Inquiries, Cilt:7, Sayı:13, 2022, s. 204-223.
- NACAK, Osman, “*Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin Milli Güvenlik Kurulu Üzerindeki Etkileri*”, Yönetim ve Ekonomi Dergisi, Cilt:29, Sayı:2, 2022, s. 365-388.
- OLCAY, Suphan, “*Konut Dokunulmazlığı Hakkı ve Konut Dokunulmazlığının İhlali Suçu*”, İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:6, Sayı:1, 2019, s. 225-264.
- ÖZERKMEN, Necmettin, “*Geçmişten Günümüze Türkiye’de Anayasa ve Yasalarda Sendikal Hakların Düzenlemesi ve Getirilen Kısıtlamalar*”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt:43, Sayı:1, 2003, s. 239-257.
- ÖZTÜRK, İlhami ve SÜRER, Arif Emre, “*Siyasi Parti Kapatma Davalarının Hukuki Niteliği*”, İstanbul Hukuk Mecmuası, Cilt:79, Sayı:4, 2021, s. 1323-1356.
- PARLA, Taha, Türkiye’de Anayasalar, İletişim Yayınları, İstanbul 1971.
- SARAÇ, Osman, “*Milletlerarası Tahkim ve Uluslararası Yatırımlar*”, Maliye Dergisi, Sayı:140, 2022, s. 1-11.
- SAVAŞ, Vural Fuat, “*Anayasa Mahkemesi ve Özelleştirme (İktisadi Yaklaşım)*”, Anayasa Yargısı Dergisi, Sayı:15, 1998, s. 79.
- SOSYAL, Mümtaz, 100 Soruda Anayasanın Anlamı, 5. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1979.
- TANÖR, Bülent, İki Anayasa 1961-1982, 3. Baskı, BETA Yayınları, İstanbul 1994.

- TUNÇ, Bilal ve ÇELİK, Erdal, “ *Türkiye’de Yapılan Halkoylamaları ve Bunların Ağrı’daki Yansımaları*”, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Cilt:18, Sayı: 71, 2021, s. 653-670.
- TUNÇ, Bilal, *Türk Anayasa Tarihi ve Anayasaların Nitelikleri*, Aktif Yayıncılık, İstanbul 2023.
- URAN, Peri, “*Anayasaların Başlangıç Kısımları*”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt:73, Sayı:1, 2015, s. 223-248.
- YETKİN, Çetin, “*Anayasa Değişikliklerinin Hak ve Özgürlüklere Olumsuz Etkileri*”, Anayasa Yargısı Dergisi, Cilt:18, Sayı:1, 2002, s.1-13.
- YILMAZ, İbrahim, “*1982 Anayasasına Göre Yasama Organı Üye Sayısı ve Yasama Organı Üye Sayısında Meydana Gelen Değişiklikler*”, Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:11, Sayı:2, 2021, s. 932-960.
- YOKUŞ SEVÜK, Handan, “*Haberleşmenin Gizliliğini İhlal Suçu*”, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:12-13, Sayı:16-19, 2009, s. 159-195.